శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

# శ్రీ వెలుగోటి
# సర్వజ్ఞ కుమారయాచేంద్ర భూపాల
విరచితంబైన
# సభారంజని.
అను గ్రంథము.

చెన్నపురి, పండ్యా[illegible]పేట
తిరువత్తియూరు హైరోడ్డు ౩౧౭ నెంబరు
బ్రహ్మశ్రీ,
చెదలవాడ, సుందరరామశాస్త్రిలవారి
శారదాంబా విలాస ముద్రాక్షరశాలయందు
ముద్రింపబడియె.
౧౮౯౦ సం||

శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

శ్రీ

## సభారంజని యను గ్రంథము నందలి విషయ సూచిక.


| పుటసంఖ్య, | విషయము. |
|---|---|
| ౧ | ఉపోద్ఘాతము |
| ,, | అవతారిక |
| ౫ | —* సభారంజనీ గ్రంథ ప్రారంభము. *— |
| | —* మొదటిదియగు నాయికానాయక ప్రకరణము. *— |
| ,, | అందుస్వీయాభేదంబులు వివరింపబడును |
| ౮ | పరకీయాభేదంబులు వివరింపబడును |
| ౯ | సామాన్యాభేదంబులు వివరింపబడును |
| ౧౧ | మానవతి |
| ౧౪ | నాయికాసహాయులు |
| ౧౫ | నాయకుల వివరము |
| ౧౬ | వీరినర్మసచివులు |
| ౧౭ | మహానాయకులు |
| ౧౮ | —* రెండవదగు రసప్రకరణము. *— |
| ,, | ఈనవరసములకు స్థాయీభావములు |
| ౨౦ | సాత్వికభావములు |
| ,, | సంచారీభావములు |
| ౨౨ | శృంగారచేష్టలు |
| ౨౩ | స్త్రీలయందుగలుగుదశావస్థలు |
| ౨౪ | శృంగారము ౨ విధములు |
| ,, | రసాభాసములు |

| పుటసంఖ్య, | విషయము. |
| --- | --- |
| ౨౭ | —* మూడవదగు సంగీతప్రకరణము. *— |
| ,, | శ్రుతిలక్షణము |
| ౨౯ | త్రిస్థానలక్షణము |
| ,, | గ్రామభేదములు |
| ౩౦ | వీణావిషయము |
| ,, | స్వరములు ౨ విధములు |
| ౩౧ | రుద్రవీణ |
| ,, | అచ్యుతరాయవీణ |
| ౩౨ | మేళకర్తృరాగములప్రస్తారము |
| ,, | శుద్ధమధ్యమ మేళకర్తలు |
| ,, | ప్రతిమధ్యమ మేళకర్తలు |
| ,, | వీట్లకు ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా సంఖ్యదెలియజేయు పేరు |
| ,, | లు వాట్లశుద్ధవికృతస్వరములు వివరించుచున్నాను. |
| ౩౯ | జన్యరాగములు |
| ౪౦ | మూర్ఛనాప్రస్తారచక్రములనగాజన్యరాగప్రస్తారము |
| ౪౧ | అంగములు |
| ౪౨ | న్యాసాంశగ్రహములు |
| ౪౩ | వాదిసంవాదివివాదిఅనువాదిస్వరములు |
| ,, | దశవిధగమకములు |
| ౪౪ | వీణాదశప్రాణములు |
| ౪౫ | —* నాల్గవదగు తాళప్రకరణము. *— |
| ,, | తాళశబ్దవ్యుత్పత్తి, |
| ౪౬ | దశప్రాణములు |

| పుటసంఖ్య, | విషయము. |
| --- | --- |
| ౪౬ | కాలప్రాణలక్షణము |
| ౪౭ | మార్గప్రాణలక్షణము |
| ౪౮ | క్రియాప్రాణలక్షణము |
| ,, | మార్గక్రియావివరము |
| ,, | దేశ్యక్రియల వివరము |
| ౪౯ | అంగప్రాణలక్షణము |
| ౫౦ | అంగముల వివరము |
| ౫౧ | గ్రహప్రాణలక్షణము |
| ౫౨ | జాతిప్రాణలక్షణము |
| ౫౩ | తాళజాతుల ప్రస్తారము |
| ౫౪ | కళాప్రాణలక్షణము |
| ౫౫ | లయప్రాణలక్షణము |
| ౫౬ | యతిప్రాణలక్షణము |
| ౫౭ | ప్రస్తారప్రాణలక్షణము |
| ౫౮ | సప్తతాళములు |
| ,, | సింహనందనలోని క్రమము |
| ౬౦ | —❀ { ఇదిపదగు హిందూస్థానిరాగతాళ ప్రకరణము. } ❀— |
| ౬౧ | సప్తస్వరముల పేరులు |
| ,, | రాగకాలములు |
| ౬౪ | మేఘావృత మయినపుడు సర్వకాలముల యందును పాడందగినవి. |
| ,, | ధృపద్లోనుండు తాళములు |

| పుటసంఖ్య, | విషయము. |
|---|---|
| ,, | హిందూస్థానీలోపాడేబానీలు |
| ౬౫ | హిందూస్థానప్రబంధభేదములు |
| ౬౬ | —* ఆఱవదగు నాట్యాభినయప్రకరణము. *— |
| ౬౭ | ఈయభినయము మూడుభేదము... |
| ౬౮ | ప్రస్తాపనము |
| ౬౯ | అభినయవ్యుత్పత్తి |
| ,, | శిరోభేదములు |
| ౭౦ | దృష్టిభేదంబులు |
| ,, | భ్రూభేదంబులు |
| ౭౧ | నాసాచలనభేదములు |
| ,, | అధరోష్ఠచాలనభేదములు |
| ,, | హాసభేదములు |
| ,, | గ్రీవాభేదములు |
| ౭౨ | హస్తచాలనభేదంబులు |
| ౭౩ | ఉరశ్చాలనభేదములు |
| ,, | కటిచాలనభేదములు |
| ,, | ఊరుచాలనభేదములు |
| ,, | పాదకర్మభేదంబులు |
| ౭౫ | పార్థివచారిభేదంబులు |
| ,, | వ్యోమచారిభేదంబులు |
| ౭౬ | కరణభేదంబులు |
| ,, | అంగహారభేదములు |
| ౭౭ | అసంయుతహస్తములు |

| పుటసంఖ్య, | విషయము. |
|---|---|
| ౭౭ | సంయుతహస్తములు |
| ౭౮ | మన్మథపంచబాణములకు ప్రయోగస్థలములు |
| ౭౯ | ఫేరిణీవివరము |
| ,, | పుష్పాంజలి |
| ,, | పటవాటము మొదలయిన అడవలకు సొల్లుచెప్పటకీయ స్నవి |
| ౮౨ | —* ఏడవవదగు శబ్దవాద్య ప్రకరణము. *— |
| ,, | సొల్లులు |
| ౮౫ | ఈశబ్దములపేర్లు |
| ౮౬ | —* ఎనిమిదవదగు పాండిత్యరహస్యప్రకరణము. *— |
| ,, | వైణికపాండిత్యము |
| ౮౭ | గాయకపాండిత్యము |
| ,, | వాద్యకునిపాండిత్యము |
| ౮౯ | అభినయించుపాత్రచాతుర్యము |
| ౯౦ | నట్టువకానిచాతుర్యము. |

శ్రీ

# ఉపోద్ఘాతము.

కొందఱు చదువుకొన్నవారుగాను రసజ్ఞులుగాను బుద్ధిమంతులుగాను విద్యారహస్యములను దెలియు కోరిక గలవారుగాను, నుండువారు నన్ను ఈదిగువ నుదహరింపబోవు విషయములు అనేకపండిత జన సహాయంబుచేతను, ఆయాదేశాటనము చేసి ఆయావిద్యలు పరీక్షించుటచేతను మీకుగలిగియుండు సభాయోగ్యవిద్యా విషయానుభవమును బట్టి సంగ్రహముగా ముఖ్యములైన యంశములు సులభశైలిగా నందఱికి దెలియ వచ్చునట్లు తేలికయగు లోకవాడుక మాటలతో గ్రంథమును వ్రాయవలయు నని ప్రార్థించినపైని శ్రీ, వెలుగోటి బంగారు యాచేంద్ర భూపాల కుమారుండను సర్వజ్ఞ కుమార యాచేంద్రాభిధానుండను నగు నేను సభారంజని యను నీగ్రంథమును వ్రాయం బూను కొంటిని.—

## —※ అవతారిక. ※—

గౌరవార్థముగాను శుభాదిసమయములలోను, సంతోషార్థముగాను జరిపించెడు వేడుక సభలలో ముఖ్యముగా నుపయోగపడుచు నుండు తౌర్యత్రికము. అనగా నృత్తగీతవాద్యములు. ఇందులో నొకటిగా గాని లేకవేఱువేఱుగాగాని లేకకొన్ని చేరిగాని జరిపించుట ముఖ్యచిహ్నమైయున్నది. గావున సభ్యజనోపయోగమైనది. యీతౌర్యత్రికమునకు ముఖ్యము భరతము. భరతశబ్దార్థము భావరాగ తాళములు,—

ఇందులకు ముఖ్యములుగా గావలసిన ప్రకరణములు, ౧

మొదటిది. భావము - ఇందుకు స్త్రీపురుషులు రసాలంబనము లగుట చేత నాయికానాయక ప్రకరణము.

రెండవది. ఆలంబననిష్ఠరత్యాదిభావములను దెలియజేయునది రసప్రకరణము.

మూడవది. శ్లో॥ శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తిగానరసంఫణీ, యను ననుభవముఁబట్టి నాయికా నాయక నిష్ఠవిభావాను భావములను కావ్యనాట్యాదులయందు సామాజికులకు రసత్వంబున బరిణమింపజేయుటలో ముఖ్యసహాయమైన సంగీతప్రకరణంబును పురాణము చదువుటకుగూడ రాగమావశ్యకమనుటకు నుపష్టంభకము హరివంశము శేషధర్మములో. గీ॥ పదపదంబును విభజించి తుదయుమొదలు। నేలుపడశబ్దభావంబు లెఱిఁగి రాగ। సమితినైనను శ్రీరాగ సరణినైన। సభనుతింప బురాణముల్ చదువవలయు॥ అనియున్నది. కావున శృంగారరసప్రధానములైన కావ్యనాట్యాదులందు రాగము అత్యావశ్యకమనుట కైముతికన్యాయసిద్ధము.

నాల్గవది. తాళప్రకరణము, ఏలనంటే ఏరాగమునకు నేకృతికిని నే నాట్యమునకును లయ ముఖ్యమగుటచేతను.

ఐదవది. ఇందుకు సంబంధించిన హిందూస్థాన రాగ తాళ ప్రకరణము. ఏలనంటే, హిందూస్థానీలు ఇచ్చటికి వచ్చి గీతవాద్యాదులు జరిపించినను లేక యిక్కడి సభ్యులు హిందూస్థాన దేశమునకు వెళ్లినను దెలిసి యానందించుటకు.

ఆఱవది. నాట్యాభినయప్రకరణంబు, ఏలనంటే, తాండవాదినాట్యములు శివుడు జరిపించి యుండుటను బట్టియు, నభినయాదుల వలన లోకస్వభావ సిద్ధము లయిన విభావానుభావములు పదార్థములు సభ్యులకు దెలిసి యానందించుటకును.

ఏడవది. గీతనృత్తాదులకు తాళ లయానుసారి శబ్దవాద్యములు ఆవశ్యకము గనుక మద్దెళాది వాద్యములందు దక్షిణవామహ

స్త్రములచే వాయించు హస్తపాటనక్రమమును దెలుపుశబ్ద వాద్య ప్రకరణంబును.

ఎనిమిదవది. అభినయ నాట్యగాన వాద్య అవధానరహస్యంబులను దెలిసికొని యానందించుటకు దదనురూప సత్కారములు వారలకు జేయుటకు బాండిత్య గహ్వ[illegible]ను.

ఈ యెనిమిది ప్రకరణంబులు వ్రాయుపలసియున్నను.

అయితే యిప్పటివారు గ్రంథబాహుళ్య మయితే చూడలేని యోపిక గలవారగుటచే నీప్రకరణములలో నుండు నుపయుక్తాంశములను ఎత్తిసంగ్రహముగా వ్రాయుచున్నాను.

శ్రీకృష్ణపరమగురవేనమః.

సభారంజని గ్రంథ ప్రారంభము.

సభారంజని యను గ్రంథమునం గల

ఆ ప్రకరణముల వివరింతును.

—(*) మొదటిదియగు నాయికా నాయక ప్రకరణము. (*)—

రసాలంబనమగు స్త్రీపురుషులు నాయికా నాయకులనం బడుదురు వీరినిగూర్చి తెలుపు విషయంబు గలది నాయికా నాయక ప్రకరణ మనంబడును.

—(*) నాయికా వివరము. (*)—

ప్రసిద్ధ నాయికలు, స్వీయ, పరకీయ, సామాన్య, అనిమూడు విధములు.

—(*) అందు స్వీయా భేదంబులు వివరింప బడును. (*)—

స్వీయ - అనగా స్వామియందే అనురాగము గలది.

ఇందు అవస్థాభేదంబుల వలన గలుగు నాయికా భేదములు ౧౪

ముగ్ధ, మధ్య, ప్రగల్భ, అని స్వీయమూడు తెఱంగులు.

| | | |
|---|---|---|
| ముగ్ధాభేదంబులు. | ... | ౪ |
| అజ్ఞాతయౌవన. | ౧ | |
| జ్ఞాతయౌవన. | ౧ | |
| నవోఢ. | ౧ | |
| విస్రబ్ధనవోఢ. | ౧ | |
| | ౪ | |

| | | |
|---|---|---|
| మధ్యాభేదంబులు. | ... | ౬ |
| మధ్యధీర. | ౧ | |
| మధ్యాధీర. | ౧ | |
| మధ్యధీరాధీర. | ౧ | |
| మధ్యధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ. | ౧ | |
| మధ్యాధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ. | ౧ | |
| మధ్యధీరాధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ. | ౧ | |
| | ౬ | |
| ప్రగల్భాభేదంబులు. | ... | ౮ |
| ప్రగల్భధీర. | ౧ | |
| ప్రగల్భాధీర. | ౧ | |
| ప్రగల్భధీరాధీర. | ౧ | |
| ప్రగల్భధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ. | ౧ | |
| ప్రగల్భాధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ. | ౧ | |
| ప్రగల్భధీరాధీరాజ్యేష్ఠకనిష్ఠ. | ౧ | |
| సురతప్రియ. | ౧ | |
| సురతానందమోహిత. | ౧ | |
| | ౮ | |



ముగ్ధ = అనగా అంకురితయౌవన.—

మధ్య = అనగా సమానలజ్జామదన.—

ప్రగల్భ = అనగా సకలకేళీకలాపకోవిద. లజ్జనుజయించిన కామేచ్ఛ గలదనుట.—

అజ్ఞాతయౌవన = అనగా తనకు యౌవన ప్రాదుర్భావమైనది తెలియకుండునది.—

జ్ఞాతయావన - అనగా తనకు యౌవనప్రాదుర్భావమైనది తెలియునది.—

నవోఢ - అనగా లజ్జాభయపరాధీనరతిగలది.

విస్రబ్ధనవోఢ - అనగా కొంతరతిపరిచయముగలది.

మధ్యధీర - అనగా అన్యస్త్రీసంభోగమువలన పతియందువ్యంగ్యముగాకోపప్రకాశముచేయునది.—

మధ్యాధీర అనగా అన్యస్త్రీసంభోగము వలన పతియం దవ్యంగ్యముగా పరుషవాక్యంబులు వలుకునది.—

మధ్యధీరాధీర - అనగా అన్యస్త్రీ సంభోగము వలన పతియందువ్యంగ్యవచనంబు చేయుచు వెంబడే అవ్యంగ్య మైన కోపచేష్ట గలది.—

జ్యేష్ఠకనిష్ఠ - అనగా సిద్ధతిభార్యలందు పతికిగల యధిక న్యూన స్నేహములవలననేర్పడునవి. అట్టి సమయములో తనయందు గల న్యూనస్నేహంబు నెఱిగి పతియందుకోప ప్రకాశము చేయుటలో నెగువ్రాసిన ధీరాధీరాదిలక్షణంబులు గలయవి.—

ప్రగల్భధీర = అనగా అన్యస్త్రీసంభోగముచేసి వచ్చినపతియందు రత్యుదాసీనభావముగలది.

ప్రగల్భాధీర - అనగా అన్యస్త్రీసంభోగముచేసివచ్చినపతియందు తర్జనతాడనాదులు చేయునది.

ప్రగల్భధీరాధీర = అనగా నన్యస్త్రీసంభోగముచేసివచ్చినపతియందు రత్యుదాసీనభావముగలిగితర్జనాదులుచేయునది.

జ్యేష్ఠకనిష్ఠాదిభేదంబులు ప్రగల్భకుంగలవు, తనయందుండు న్యూనస్నేహమునెఱిగి పతియందుకోపప్రకాశముచేయుటలో ప్రగల్భకుజెప్పియుండుధీరాధీరాదిలక్షణంబులుగలయవి

—:: పరకీయా భేదంబులు వివరింపబడును. ::—

పరకీయ = అనగా అప్రకటితపరపురుషానురాగ. అనగా పరపురుషానురాగమును గోపనముచేయునది.

ఇందులో కన్య, ప్రౌఢ, అని ౨ భేదములు.

కన్య - అనగా అవివాహితురాలై తల్లిదండ్రుల అధీనములోనుండి జారవ్యాపారముగలది.

ప్రౌఢ - అనగా వివాహితురాలై జారవ్యాపారముగలది.

ఇందులో నేక భేదములుండెను ప్రాచీనోక్తంబులై ప్రసిద్ధములైన కొన్ని భేదంబులు వ్రాయబడుచున్నవి —

౧ గుప్త అనగా జారసురతమును గోపనముచేయునది.

ఇందు మూడు భేదములు.

వృత్తసురతగోపన అనగా జరిగిన జారసురతమును గోపనముచేయునది.

వర్తిష్యమాణసురతగోపన అనగా జరుగబోవు జారసురతమును గోపనముచేయునది.

వృత్తవర్తిష్యమాణసురతగోపన అనగా జరిగిన జారసురతమును జరుగబోవు జారసురతమును గోపనముచేయునది.

౨ విదగ్ధ అనగా తనమనోభిప్రాయము నితరులకు తెలియకుండ జారునికి మాత్రము తెలుపునది.

ఈవిదగ్ధ రెండు విధములు.

వాగ్విదగ్ధ అనగా వాక్చాతుర్యముచే తెలుపునది.

క్రియావిదగ్ధ అనగా క్రియలచేత తెలుపునది.

౩ లక్షిత. అనగా కొందఱచే తెలియబడిన జారసురతవ్యాపారముగలది.

౪ కులట అనగా బహుపురుషానురాగముగలది.

౫ అనుశయాన అనగా సంకేతస్థానాసందర్భమును చింతించునది.

ఇందులో ౩ భేదములు.

౧ వర్తమానసంకేతస్థలాసందర్భమునుచింతించునది.

౨ భావిస్థానసంకేతస్థలాసందర్భమునుచింతించునది.

౩ పర్ప్రాప్తమైనసంకేతస్థలమును అసందర్భముచేత పొం దజాలక చింతించునది.

౬ ముదిత అనగా తనకు సమయముదొరికెనదనిజారునికిదెలుపుటకు సంతోషించునది.

౭ సాహసిక అనగా పతి సమీపములోనుండగా పతినివంచించిజారు నితో రతిసల్పునది.

౮ ప్రతిభాచతుర అనగా తనరంకుతనము కొంతబయలుపడినను స మయోచితముగా తెలియరాకుండా "కలగనిమేలుకొంటిని" అను బొంకువలెబొంకునది.

౯ అపలాపచతుర అనగా తనజారత్వమును అపలపించి రోదనము చేసి తనయందు పతికి కనికరము పుట్టించునది.

—* సామాన్యా భేదంబులు వివరింప బడును. *—

సామాన్య అనగా ద్రవ్యనిమిత్తంబుగ సకల పురుషులయం దనురా గము గలది.

ఈసామాన్యలో జాతిసామాన్య, ఆగంతుక సామాన్య, గూఢసామా న్య, అని మూడు భేదములు

జాతిసామాన్య = అనగా వివాహితురాలు గాక తనజాతి రీత్యాపైన జెప్పిన లక్షణంబు గలయది

ఆగంతుకసామాన్య . అనగా వివాహితయై వెనుక పతినివిడచి విచ్చలవి డిగా పైన జెప్పినప్రకారము వర్తించు నది.

గూఢసామాన్య = అనగా వివాహితురాలైగానికాకగాని పతి గతించి నవెనుక గాని యింటివారి యొక్క అనుమతిమీద పైజెప్పి నలక్షణప్రకారము గూఢముగా సంచరించి ద్రవ్యము సం పాదించి పోషకులకు దెచ్చియిచ్చు నది.

ఈగూఢ సామాన్యను ప్రాచీను లొప్పలేదు గాని మనుధ
మాశాస్త్రములో ఈస్త్రీయొక్క రతిని పురుషునికి వ్యాధి
బారదోష జనకముగా జెప్పలేదు గాన సామాన్యలో నం
తర్భావముచేయవలయును.

ఇకనుప్రాచీనోక్తములయిన స్వీయలోగలుగు ముగ్ధా మధ్యా ప్రౌఢల
యందును పరకీయా సామాన్యల యందును గలుగు అష్టవిధనాయికల
వ్రాయుచున్నాను.

౧ స్వాధీనపతిక=అనగాపతి,స్వాధీనుడుగాగలది.

౨ వాసకసజ్జిక = అనగా ప్రియుడువచ్చు సమయమునకు తన్ను కేళి
కాగృహమును అలంకరించుకొని ప్రియాగమనమును బ్రతీ
క్షించునది.

౩ విరహోత్కంఠ= అనగా పతిరానందున విరహముచేత శ్రమనొం
దునది.

౪ విప్రలబ్ధ = అనగా సంకేతస్థలమునందుపతినిగానక చింతించునది

౫ ఖండిత = అనగా అన్యస్త్రీ సంభోగమువలన నాయకునిపై గోపిం
చునది

ఇందులోభావిఖండితగలదు, అనగా పతి అన్యస్త్రీసంభో
గము చేసెనని తెలిసికొని పతివచ్చిన పిదప కోపించవలె
నని యుద్యుక్తురాలై యుండునది

౬ కలహాంతరిత - అనగా ప్రియునిం గోపించి వెడలగొట్టి యనంతర
ము పశ్చాత్తాపపడునది.

౭ ప్రోషితపతిక - అనగా పతిదేశాంతరము పోయినందున విరహము
చే చింతించునది.

౮ అభిసారిక - అనగా ప్రియుడుండు స్థలమునకుబోవునది.

ఇందుజ్యోత్స్నాభిసారిక - అనగా వెన్నెలలో ప్రియునిం
గూడిపోవునది.

తమోభిసారిక= అనగా చీకటిలో ప్రియునింగూర్చి పోవునది

ఇట్లనేక భేదంబు లూహ్యంబులు.

మఱియు నాథునికు లేర్పఱచిన నాయికలు ప్రవత్స్యత్పతిక, ప్రవస త్పతిక, సమాగమిష్యత్పతిక, సమాగచ్ఛత్పతిక, అనినల్వురుగలరు.

౧ ప్రవత్స్యత్పతిక=అనగా ప్రియుడూరికిబోబోవుచున్నాడని భావివిర హమును గూర్చి దుఃఖించునది.

౨ ప్రవసత్పతిక= అనగా దేశాంతరముబోయెడు ప్రియునింజూచి భావివిరహమును గురించి దుఃఖించునది.

౩ సమాగమిష్యత్పతిక= అనగా ప్రియుడు దేశాంతరమునుండి రాబోవునని సంతసించునది.

౪ సమాగచ్ఛత్పతిక= అనగా ప్రియుడు దేశాంతరమునుండివచ్చుచుండగాచూచి సంతోషించునది.

స్వాధీనపతికాదులగు నీభేదములన్నియు పైజెప్పిన స్వీయా పరకీయా సామాన్యలకును గలుగు భేదములు గాబట్టి విస్రబ్ధ నవోఢయైన ముగ్ధ, మధ్య, ప్రగల్భ, పరకీయ, సామాన్య, ఈనాయికల ప్రసిద్ధ లక్షణములతో ఈ అవాంతర భేదములు చేరియుండు నవి చూచుకొని వాట్లవాట్లయొక్క అవాంతర భేదముల నిరూఢిచేసి నామనిర్దేశము చేయవలెను.

—* మానవతి *—

మానవతి = అనగా ప్రియుడునియందన్యస్త్రీ ప్రయుక్తముగా గోపించుటయును దానికిప్రియుడుచేయుమానశాంతియునుబట్టి వేఱ్పడునది.

ఇందు లఘుమాన, మధ్యమాన, గురుమాన, అని ౩ భేదములు.

౧ లఘుమాన = అనగా అన్యస్త్రీనిప్రియుడు చూచుటచే గలుగుకోపముగలది ఇది ప్రియుడు ఉపలాలించుటచే మానశాంతిగలుగునది.

౨ మధ్యమాన – అనగా ప్రియునికి ప్రీత్యతిశయముచేత హఠాత్తుగా మఱియొకస్త్రీనామోచ్చారణచేయుటచే వతనియందుగోపముగలది. ఇది పురుషుడు అనపెట్టుకొనుటవలన మానశాంతిగలుగునది.

౩ గురుమాన – అనగా అన్య స్త్రీ సంభోగచిహ్నముల వలన గలుగు కోపముగలది. ఇదిపాదప్రణామము వలన మానశాంతిగలుగునది.

తృప్త, అతృప్త, తృప్తాతృప్త, అని మూడు నాయికలు గలరు.

౧ తృప్త – అనగా పురుష రతిచే తృప్తి జెందునది.

౨ అతృప్త – అనగా పురుష రతివలన తృప్తి జెందనిది-

౩ తృప్తాతృప్త – అనగా పురుష రతి వలన గొంత తృప్తయై కొంత యతృప్తగా నుండునది అనగా స్త్రీలకు రజో నిర్గమన మూత్రనిర్గమన ద్వివిధ మార్గముల వలన స్ఖలనంబులు గలుగుటగలదు అందు నొక్క మార్గంబున స్ఖలనమై తృప్తిజెందిరెండవ మార్గ స్ఖలనాపేక్ష గలిగి యుండునది ఇది కళాశాస్త్రానుభవద్వయ సిద్ధము-

మఱియు గర్వితలో, అయిదు భేదంబులు-

గర్విత – అనగా గర్వించునది-

౧ సౌందర్య గర్విత – అనగా తనయందు గల సౌందర్యము చేతగర్వించు నది-

౨ ప్రేమగర్విత – అనగా పతికి తనయందు విశేష ప్రేమ గలదని గర్వించునది-

౩ విద్యాగర్విత – అనగా విద్యాతి శయముచే గర్వించునది-

౪ యావనగర్విత – అనగా పడుచు దనముచే గర్వించునది-

౫ కులగర్విత – అనగా నెక్కువ కులముచే గర్వించునది-

ఇందులో మొదటి రెండు ప్రాచీనులు ఒప్పినవి గర్వితకు వక్రోక్తి

యుండ వలసినట్లు ప్రాచీనుల యభిప్రాయము వక్రోక్తితో నంత గాఅ
వశ్యకత గానరాదు ఉండెనేని మఱియు యుక్తము-

అన్యా సంభోగ దుఃఖిత = అనగా తన ప్రియుడు మఱియొక స్త్రీతో
క్రీడించితె అస్త్రీయందు గల చిహ్నములను జూచి దుఃఖ
పడునది-

దీనికిని ప్రాచీనులు వక్రోక్తి యుండవలసిన దనియు అసం
భోగ చిహ్నములు గలది అనాయిక యొక్క దాసిగా
నుండ వలెననియు సంకేతము చేసి యున్నారు కదాచిత్తు
గానట్లు లేకయుం గలుగవచ్చును-

ఉత్తమ = అనగా ప్రియు డహితంబు చేసినను దాను హితమే చేయు
నది-

మధ్యమ = ప్రియుడు చేయు హితాహితంబుల ప్రకారము తానును
హితాహితంబులు చేయునది-

అధమ - అనగా ప్రియుడు హితంబు చేసినను తానహితంబునే చే
యునది-

పద్మిని, చిత్తిని, శంఖిని, హస్తిని, అని స్త్రీజాతులు నాలుగు గలవు
ఈ జాతులకు అనుగుణము లగు పురుష జాతులు పద్మినికి పాంచాలు
డు, చిత్తినికి కూచిమారుడు, శంఖినికి భద్రుడు, హస్తినికి దత్తుడు, అ
ని నాలుగు గలవు-

ఈ స్త్రీపురుష జాతుల నిర్ణయము అవయవ ములయొక్క ప్రమాణ
భేదమును బట్టి యేర్పడుచున్నది-

దీనిం బట్టి స్త్రీపురుషుల రతులను నీచోచ్చ సమరతులను నాలుభే
దంబులు కలాశాస్త్రమునందు జెప్పబడియున్నవి, చూడుడు.

దివ్య = అనగా దేవతాస్త్రీ

అదివ్య = అనగా మనుష్యస్త్రీ

దివ్యాదివ్య = అనగా దేవతాస్త్రీమనుష్యస్త్రీ గాబుట్టినది.

ఇవియున్నియు స్వీయాపరకీయా సామాన్యలందు అవస్థాభేదముల చేతను అవాంతరభేదములచేతను యథాసంభవములుగా ననేక భేదములుగలుగుచున్నవి.

మఱియు కలహాంతరిత, మొదలఖండితావస్థచే గోపించితే, భర్త వెళ్లిన తర్వాత విరహోత్కంఠావస్థతో వెనుకపశ్చాత్తాపపడునది.

విప్రలబ్ధ, మొదలఅభిసారికావస్థనుబొంది భర్త అచ్చటలేనందున విరహముచేత చింతించునది.

ఇట్లు రెండేసి నాయికావస్థలు ఒక్కొక్కనాయికకే యథాసంభవముగా గలుగవచ్చును.

—※నాయికాసహాయలు.※—

౧ దూతి = అనగానాయికానాయకులకు అన్యోన్యసందేశమునుజెప్పునది.

౨ దాసి = అనగాపరిచర్యచేయునది.

౩ సఖి = అనగా సమానవయస్కయగుచెలికత్తె

౪ చేటి = అనగా సంధానచతుర

౫ ధాత్రేయి = అనగాదాదికూతురు

౬ ప్రాతివేశిని = అనగా ప్రియునియొద్దకు వెళ్లుటకు ప్రోత్సాహపఱచునదిగాని, పొరుగింటిదిగానియర్థము

౭ లింగిని = అనగా కపటయోగిని

౮ శిల్పిని = అనగా మకరికాపత్రాదులువ్రాయునది

౯ సైరంధ్రి = అనగా సంసారిగానుండి రాజస్త్రీలకలంకారము చేయునది

౧౦ శిక్షక = అనగా ప్రియునియొద్ద నడుచుకొనవలసినరీతులు చెప్పునది

౧౧ పరిహాసిక = అనగాహాస్యముచేయునది

౧౨ సమఱసఖి = అనగా తననమఱమమఱములను దెలుపందగినంత

స్నేహముగలది

మఱియు, పరకీయకు లజ్జయుంటే జారత్వాపేక్ష కలుగకుండుట వలనను, సామాన్యకు మాత్రుపదేశాదుల వలన లజ్జనివర్తించి యుండుట వలనను, పరకీయాసామాన్యలకు ముగ్ధామధ్యాభేదములు కలుగవని ప్రాచీనులు వ్రాసియున్నారు రసమంజరీవ్యాఖ్యాతలు ఆమోద పరిమళ వ్యంగ్యార్థ కౌముదీకారులు పైనాయికలకు విస్రబ్ధనవోఢా, మధ్యాదిలక్షణములు కలుగ వచ్చునని వ్రాసియున్నారు.

మఱియు, అన్యాసంభోగ చిహ్నదర్శనజనిత కోప ప్రకాశకత్వముగలధీరాధీరాత్వాదిభేదంబులులజ్జాపూర్ణయగు స్వీయాముగ్ధకు కలుగవని ప్రాచీనులు వ్రాసిరిగాని తద్వ్యాఖ్యాతలుమాత్రము "నవోఢలకు ఖండితాత్వకలహాంతరితాత్వ భేదములను వారే వ్రాసియున్నపుడుధీరాత్వాదిభేదము లేల కలుగగూడదని యాక్షేపించి వ్రాసిరి. కావున వ్యాఖ్యాతల యభిప్రాయమందు నేనేకీభవించితిని, దీని వలన పదపద్యాదులందు నవీనపక్షముగా నాయికాభేదములు కలిగినట్లయితే రసమంజరిలో జెప్పకపోయినను పైనాయికలను నిర్ణయింపవచ్చును.

—* నాయకులవివరము *—

నాయకులు.

౧ అనుకూలుడు - అనగా స్వస్త్రీయందే సర్వదాప్రీతిగలవాడు.

౨ దక్షిణుడు - సమమును సహజమునునగు ప్రీతిగలిగి సమర్థతయు దక్షత్వమునుగలవాడు.

౩ ధృష్టుడు - అపరాధియగు తన్నువెళ్లగొట్టినను బోకనాయికకుప్రియంబులాడువాడు.

౪ శఠుడు - కాంతలయందు కపటముసేయనేర్పుగలవాడు

౫ పతి — వివాహితుడు

౬ ఉపపతి - జారుడు

౩ వైశికుడు = వేశ్యాసక్తుడు-

ఈవైశికులలో, ఉత్తముడు - ప్రియురాలు కోపించినను, నుపచరించు వాడు-

మధ్యముడు - ప్రియురాలు కోపించినపుడు తనకు గల్గిన కోపానురాగంబులు ప్రకటింపక, తచ్చేష్టచేత మనోభావంబు తెలియంగ వలెనని యూరకుండు వాడు-

అధముడు - లజ్జాభయకృపలనుమాని కామక్రీడయందు కృత్యాకృత్య విచారంబులేనివాడు

పతి, ఉపపతి, వైశికుడు ఈముప్వురికి స్త్రీలకుగల యవస్థాంతరభేదములు గలుగ వచ్చును, ఈర్ష్యామాన ప్రయుక్త భేదములు తప్పతక్కినవి గల్గవచ్చును, ఏలనంటే ఈనాయకులలో నన్యపురుష రతివిషయకేర్ష్యామాన ప్రయుక్తభేదములు గలుగునెడ "యోషితో బహుసక్తిశ్చ", అనుప్రకారముగ రసాభాసత్వము గలుగును గావున, ఖండితా, ధీరాధీరా, మానవతీ త్యాదులగు నిట్టిభేదములు తప్పతక్కినవి యధాసంభవములుగా గలుగవచ్చును, వానికి బుంలింగవాచకములుగా నామనిర్దేశముచేసికొనవలయును.

వీరినర్మసచివులు—౪

౧ పీఠమర్దుడు = నాయకునకంటె కొంచెముతక్కువసామర్థ్యము గలవాడు

కుపితయైన నాయికకు బతియం దనుగ్రహముగలుగజేయు వాడు

౨ విటుడు ; కళాశాస్త్రమునందు మాత్రము సామర్థ్యము గల వాడు,

౩ చేటుడు   నాయికానాయక సంధాన చతురుడు.

౪ విదూషకుడు - అంగవికారాదులచే బరిహాసించువాడు.

—(*) మహానాయకులు—౪ (*)—

౧ ధీరోదాత్తుడు - ధైర్యము, కరుణ, సత్యము , మనోదేహబలము
లును, గలవాడు.

౨ ధీరోద్ధతుడు - శౌర్యము దర్పము వంచనయుగలవాడు.

౩ ధీరశాంతుడు - శాంతియు బుద్ధియు గలిగి యీరెంటిచే బ్రసన్ను
డైనవాడు.

౪ ధీరలలితుడు - సమస్తభోగములుగలవాడు.

మొదటిదియగు,

నాయికానాయక ప్రకరణము.

సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

## —(*) రెండవదగురసప్రకరణము. (*)—

ఆలంబననిష్ఠరత్యాది భావములను దెలుపువిషయంబులుగలది రసప్రకరణము అనంబడును.

అనేక పదార్థములు గలిసిన జలము పానకరసాయనముగా నేట్లేర్పడునో అట్లువిభావానుభావ సాత్త్విక సంచారీభావములు కలిసిన స్థాయీభావము రస రూపముగా నేర్పడుచున్నది.

ఈరసము ౯ విధములని ప్రాచీనకవిసంకేతము.

౧ శృంగారము, ౨ హాస్యము, ౩ కరుణ, ౪ వీరము, ౫ భయానకము, ౬ భీభత్సము, ౭ రౌద్రము, ౮ అద్భుతము, ౯ శాంతము.

ఈనవరసములకు స్థాయీభావములు.

౧ రతి= స్త్రీలకుపురుషులకుగలుగుసంభోగవిషయకాభిలాష.

౨ హాస్యము = హాస్యాస్పదములైన చేష్టాదులచే గలుగు మనోవికాసము.

౩ కరుణ = బంధుజన మరణాదులచేత గలుగుదుఃఖము.

౪ వీరము = లోకోత్తరకృత్యములుచేయు నతిప్రయత్నము.

ఈవీరములో దానవీర , దయావీర, యుద్ధవీర క్షమావీర ములని ౪ భేదములు. ఇందులోవాత్సల్యము అనునదిదయావీరములోచేరుచున్నదని ప్రాచీనులుచెప్పియున్నారు. అదిసరికాదు , ఏలనంటేశరణాగతుడైనవానిని రక్షించుట

యందు దయావీరమున కుపయోగమె గాని శిశువులయందు గలుగు, వాత్సల్యము నిర్హేతుకమైనదియు శిశుసంరక్షణార్థము దేవుడు కలుగజేసినదియు గాన ప్రత్యేకముగా వాత్సల్యరసమని యేర్పఱచవలెనని నవీనవ్యాఖ్యాతల సిద్ధాంతము.

౪ భయానకము= క్రూరాకారము జూచుటవలనను, అనర్థావహమగుమాట వినుటవలనను గలుగుభీతి,

౬ భీభత్సము = దుర్గంధరూప రక్తాస్థి మాంసమలాదులు చూచుట వలన గలుగునసహ్యము.—

౭ రౌద్రము = అపకారము చేత మనస్సు ప్రజ్వలించునది.

౮ ఆశ్చర్యము - అపూర్వము లయిన వస్తువులను జూచుట వలనను, సంగతులు వినుట వలనను , మనస్సున గలుగు నాశ్చర్యము.—

౯ శాంతము = విషయ వైరాగ్యమును గలిగించు మనోనిశ్చయము.

ఈ స్థాయీ భావముల కన్నింటికి విభావానుభావ సాత్విక సంచారీ భావములు గలవు శృంగార రసమునకు మాత్రము ఈక్రింద వివరింపబడుచున్నవి,

తక్కినవానికి నిట్లేరీతిగ యథాసంభవములుగ గలుగువానిం జూచుకొనవలయును.

ఈశృంగార రసకారణమైన విభావము రెండువిధములు-

౧ ఆలంబనము - రతియను స్థాయీభావము,శృంగారరసము, యెవరి నాశ్రయించి కలుగుచున్నవో అట్టి రూపవిశిష్ట స్త్రీపురుషులు ఆలంబనము.—

౨ ఉద్దీపనము-స్త్రీపురుషులకు గలిగిన రతీచ్ఛను వృద్ధిపొందించునది. అనగాప్రాయము , సొమ్ము, చేష్టయు, తటస్థులైన మల

యానిల చంద్ర మదన సఖీశుక పికా రామాదులు.

అనుభావము = కారణమైన విభావముచేత అంతఃరసముత్పన్నమై వృద్ధిబొందు దాని ననుసరించి, బాహ్యతః ప్రకాశింపజేయు కటాక్షభుజాక్షేపాదులు-

స్వాత్విక భావములు—౮

౧ స్తంభము = ఏమియుదోచకుండుట-

౨ ప్రళయము = అతిమోహముచే నగుమూర్ఛ-

౩ జృంభణము = కన్నీళ్లు-

౪ స్వేదము = చెమట-

౫ విస్వరత్వము = గద్గదవాక్యము-

౬ రోమహర్షణము = పులకాంకురము-

౭ కంపము = వణకుట-

౮ వివర్ణత – వెలవెలబోవుట-

ఈసాత్వికభావములను కొందఱాలంకారికులు యెత్తుకొనలేదు ఏలనంటె శ్రీరామాదులకు గలుగు సాత్వికాదులు అనుభావములలో జేరుచున్నవనియు,కొందఱు శ్రీరామాదినిష్ఠ సుఖదుఃఖాదులను సభ్యులు కావ్యనాట్యాదులందు భావించి సత్వస్ఫురణమువలన దమతమయందు నవి ప్రకాశించుటచే సాత్వికములని యున్నందున నివిరసకారణములు గావనియు అయితే సభ్యులకు విభావానుభావ సంచారీభావములచే గలుగు రసమున కనుభావములగుటచేత రసకార్యములలో జేరుననియు సాత్వికభావములను ఎత్తివేసినారు.

—(*) సంచారీభావములు. ౩౩ (*)—

ఇవి ప్రాథమికసంభోగేచ్ఛయనురతికి విచ్ఛిత్తిగలుగకుండ దిత్తరావస్థాయిగా వెంటవెంటననుసరించి సహచారులుగా బుట్టునవిగాన సంచారులనంబడును,

౧ నిర్వేదము = జీవితముపై యిచ్ఛ లేకుండుట.

౨ శ్రమ=విరహాదులచే జెమటపోడమునంత మనశ్శరీరకష్టములు.

౩ దైన్యము - దీనత్వముచే మదనాదులబాధింతుట.

౪ జాడ్యము = ఏమియుందోపకుండుట.

౫ గ్లాని=శక్తితగ్గి బడలికగల్గుట.

౬ త్రాసము - చంద్రాదులజూచి భయపడుట.

౭ శంక - తనయిష్టముసిద్ధించునో లేదో యని సంశయించుట.

౮ ఆర్తి - మన్మథజ్వరముచే గలుగుతనుపీడ.

౯ రోషము తనకుఅపరాధముచేయుమదనాదులందు గలుగుకోపము.

౧౦ గర్వము - నాతోనితరులు సరివత్తురాయని యొరులన్నిందించి తన్నుబాగడుకొను చిత్తౌన్నత్యము.

౧౧ ఆవేగము ఇష్టానిష్టప్రాప్తివలన గలుగు మనస్సంభ్రమము.

౧౨ ధృతి - మనమున కృతార్థత్వమును జెందుట.

౧౩ స్మృతి = పూర్వమనుభవించిన దానిని దలచుకొనుట.

౧౪ చాపలము = రాగద్వేషజనిత చేష్టాద్యనవస్థ.

౧౫ ఉగ్రత = తనకు ఎగ్గుగలిగినచో గలుగుకోపము.

౧౬ అవహిత్థ - తనమనోభావప్రకాశకమైన ఆకారమును మరుగుపఱచుట.

౧౭ త్రప = మనస్సంకోచము.

౧౮ విషాదము = వివిధోపాయభంగము.

౧౯ మదము - ఆసవపానాదులవలన గలుగు వ్యవస్థారహిత సంతోషము.

౨౦ ఔత్సుక్యము = సమయాక్షమత్వము, తేక జాగు నోర్వజాలమి.

౨౧ మతి = అర్థవినిర్ణయము.

౨౨ నిద్ర = చిత్తనిమీలనము.

౨౩ మోహము - మూర్ఛ.

౨౪ బోధము - మేల్కొనుట.
౨౫ మృతి - మరణోద్యోగము.
౨౬ ముదము - ఇష్టప్రాప్తివలన గలుగు సంతోషము.
౨౭ ఆలస్యము - చేయదగినకార్యములయందు మందోద్యోగము.
౨౮ వితర్కము - సందేహబాహుళ్యము.
౨౯ సుప్తి - అతినిద్ర.
౩౦ అసూయ - ఒరులయతిశయత్వము సహింపకుండుట.
౩౧ ఆధ్యానము - ఇష్టసిద్ధికానందున దానినేచింతించుట.
౩౨ భ్రమము - చేతనాచేతన జ్ఞానములేకముచ్చటించుట.
౩౩ అపస్మృతి - మన్మథావేశముచే గలుగు విపరీతవికారములు.

ఈభావములన్నియు నన్ని రసములయందు నన్నిగలుగవు. యథా సంభవములుగా నగువాట్లను మాత్రము చూచుకొనవలయును.

—(*) శృంగారచేష్టలు. ౧౮ (*)—

౧ భావము - రసాభిజ్ఞాన యోగ్యతామాత్రము.
౨ హావము - ఆభావము కొంచెము స్ఫుటమగుట.
౩ హేల - ఆభావమే బాగుగప్రకాశించుట.
౪ విలాసము - ప్రియునింజూచి స్త్రీకిగలుగు తాత్కాలికచేష్ట.
౫ మాధుర్యము - రత్యాదిసమయములలో భూషణములు లేకనే మిక్కిలి ప్రకాశించుట.
౬ ధైర్యము - అతిమోహము గలిగినను గులశీలాదుల నతిక్రమింపకుండుట.
౭ విభ్రమము - ప్రియునియందే యుండు తలంపుచేత భూషణాదులను వ్యత్యస్తముగా ధరించుకొనుట.
౮ లీల - ప్రియునియొక్క గుణముల ననుసరించుటచే బ్రకాశించుట.

౯ కిలికించితము = ఉలిక్కిపడుట, వెంబడె కోపపడుట, వెంబడే, సంతోషపడుట, తదనుగుణమైన యశ్రువులు నిండుట, ఈ నాలుగుగూడిన చేష్టావిశేషము.

౧౦ మోట్టాయితము= కథాదులచే దనయిష్టమును దెలుపుట.

౧౧ లలితము=సొగసగు దేహవిన్యాసము.

౧౨ విచ్ఛిత్తి-సొమ్ములల్పముగానుండినను బ్రకాశించుట.

౧౩ బిబ్బోకము-ప్రియునికథయం దనాదరము.

౧౪ విహృతము= తనయంగీకారమును దెలుపవలసినసమయమున నూరకుండి క్రియలచేదెలుపుట.

౧౫ చకితము - తనమౌగ్ధ్యముచేభయపడుట.

౧౬ హసితము - సంతోషంబునంగలుగు నవ్వువలన ప్రకాశించుట.

౧౭ కుట్టమితము - సురతానందముచేత దంతక్షతాదులను గుత్తుగకుండుట.

౧౮ కుతూహలము = ప్రియవిషయకమోహచాపల్యము.

—(*) స్త్రీలయందుగలుగుదశావస్థలు. (*)—

౧ చక్షుఃప్రీతి = ప్రియునిం బ్రీతితోజూచుట.

౨ చింత-ప్రియ సంఘటనవిషయక చింత.

౩ సంస్మృతి=ప్రియునిం దదేకనిష్ఠగా ధ్యానించుట.

౪ గుణకీర్తనము = ప్రియుగుణములు గొనియాడుట.

౫ అరతి=ప్రియవిషయకమోహంబున, దేనియందు నిచ్ఛలేకుండుట.

౬ తాపము= మోహంబున తపించుట.

౭ లజ్జాత్యాగము = ప్రియునియందుగలుగు మోహము అతిశయించినందున, లజ్జవిడిచియందఱితో జెప్పకొనుట.

౮ గమనము= ప్రియునియొద్దకు దానేబోవుట.

౯ మూర్ఛ=అతిమోహంబున మూర్ఛిల్లుట.

౧౦ ధన్యత= ప్రియలాభమునంగల్గు నిష్టసిద్ధిచేదృప్తినొందుట.

—(*)శృంగారము౨ విధములు.(*)—

౧ సంభోగశృంగారము- అనగా బాహ్యాభ్యంతరరతులుగలది.

బాహ్యరతి. అనగా ఆలింగన నఖక్షతదంతక్షత చుంబనాదిభేదములుగలది.

ఆభ్యంతరరతి=అనగా పాశబంధభేదములతో జేరినయది.

౨ విప్రలంభశృంగారము- అనగా ఇందు పెక్కు భేదములుగలవు.

అందు ప్రసిద్ధంబులు- ౪

౧ అభిలాష = అనగా సంభోగాత్పూర్వము గలుగు మోహము,

౨ విరహము - అనగా కలిసి యెడబాయుటచేగలుగు పరితాపము.

౩ ప్రవాసము = అనగా ప్రియుడుగాని తానుగాని దేశాంతరములో నుండుటచేగలుగు విరహము.

౪ మానము = ఇది౨విధములు.

ప్రణయమానము అనగా నిరహేతువుచే ప్రియునియందు గోపముగలుగుట-

ఈర్ష్యామానము. అనగా అన్యస్త్రీసంభోగజనితకోపము.

ఈర్ష్యామానము మాత్రము పురుషులకు గలుగదు. కల్గిన యెడరసాభాసమగును, తక్కిన విప్రలంభశృంగారభేదములన్నియు,నీనాలుగింటిలో నంతర్భూతములు.

—* రసాభాసములు. *—

౧ స్త్రీపురుషులలో నొకరికి ప్రీతిలేక యొకరికుండుట-

౨ నీచులరతిని అభివర్ణించుట

౩ ఒక స్త్రీకి ననేక పురుషులయందు నేకకాలములో ననురాగమున్నట్లు చెప్పుట.

౪ అనేకపురుషులకు నేకకాలములో నొక స్త్రీయందు మోహము గలుగుట.

౫ ఉత్తమ జాతి స్త్రీకి నీచునియందును ఉత్తమునికి నీచ స్త్రీయందును సౌందర్యవతికి కురూపియందును కురూపికి సౌందర్యవతియందును యౌవనస్త్రీకి వృద్ధునియందును యౌవనపురుషునికి వృద్ధస్త్రీయందును రతిగల్గుట రసాభాసమనంబడును, పశుపక్ష్యాదుల రతులవర్ణించుటయు, ప్రాచీనులు రసాభాసముక్రింద చేర్చినారు గాని, "అదోషౌసగుణౌ సాలంకారౌ, శబ్దార్థౌకావ్యం" అనులక్షణముతోఁజేరిన మహాకావ్యములయందు పశుపక్ష్యాది రతులును వర్ణింపబడుచున్నవి, గావున నవి రసాభాసములనిచెప్పగూడదు. ఇకను దీనికి గతియేమన్నను, పక్ష్యాదుల రతినిజూచిస్త్రీపురుషులకు వానియందు మోహము గలిగినట్లు చెప్పుటరసాభాస మనవలసినట్లు తోఁచుచున్నది.

౧ భావోదయము= అనగా ప్రథమతః ఒకభావముగలుగుట.

౨ భావశాంతి= అనగా గలిగిన మోహాద్యాదిభావములుశమించుట.

౩ భావసంధి = అనగా నొకరికిగలిగినభావముచూచు మఱియిద్దఱికి భిన్నభిన్నరసగతభావములుగావారివారికిదోఁచుట.

౪ భావశబలత= అనగా ఏకరసగతభావములుగాని భిన్నరసగతభావములుగాని పూర్వపూర్వోపమర్దములుగా భావములు పుట్టుచు నివర్తించుచు దిరిగి పుట్టుచు నీరీతిగ ననేకభావములు గలుగుట.

రసము అనునది విభావానుభావ సాత్త్విక సంచారీ భావములవలన గలుగు సుఖవిశేషము. అయితే కరుణ, భయ, బీభత్సాదు లనుభవించువారికి సుఖవిశేషముగా నెట్లేర్పడి రసత్వవ్యవహారము గలుగునని యాక్షేపముదోఁచును. అట్లుగాదు, ఎట్లనగా రత్యాదులయినయీతొమ్మిదియు ననుభవించువారికి రసత్వేనపరిణమింపవు ఇకనేమంటేకావ్యనాట్యాదులందు, శ్రోతృద్రష్టలగు సభ్యులకు అందు వర్ణింపం

బడు రామాదిగత విభావానుభావ సాత్త్వికవ్యభిచారీభావములు ముద్రి తాముద్రితన్యాయముగా సభ్యబుద్ధి ప్రతిఫలితములయి వారలకు సు ఖరూపమై రసత్వంబున పరిణమించు చున్నది గాన రత్యాదులయిన యీతొమ్మిదింటి ననుభవించువారికి సుఖహేతువులుగావు.

అయితే శృంగారము అనుభవించువారికి సుఖహేతువుగాదా ? యనియందురు, సంభోగశృంగారము నాయికానాయకులకుసుఖరూ పముగావచ్చునుగాని విప్రలంభమునందు గలుగు దశావస్థలు అనుభ వించువారికి సుఖహేతువులగునా? గావునసభ్యులకే సుఖహేతువుల గును.

అయితే కావ్యనాట్యాదులయందు రాములకుగలుగు సీతావియో గదుఃఖము పట్టువచ్చినప్పుడు సభ్యులకు గన్నీరుగారులేదా ? గనుక వీరలకుమాత్రము సుఖహేతువు లెట్లగునని శంకింతురు, అట్లుగాదు సభ్యులకు రామాదినిష్ఠదుఃఖమునుజూచి యశ్రువులువచ్చుట సుఖాంగ కమయినదుఃఖమే గాని వాస్తవదుఃఖముగాదు. ఎట్లన,వాస్తవదుఃఖమై తే, ఎవరేని కావ్యనాట్యాదులను వినను జూడనుంగోరుదురా ? కాబ ట్టి సామాజికులకే రసానుభవము - ఈసంగతి పండితరాయలవారు చెప్పిన రసగంగాధరములో నిందుల విస్తారము వ్రాయబడి యున్నది చూడుడు.

రెండవదియగు

రసప్రకరణము.

సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

## —(*) మూడవదగుసంగీతప్రకరణము. (*)—

సంగీతమును గూర్చి తెలుపు విషయంబులుగలది సంగీత ప్రకరణంబనంబడును.

"శ్లో ॥ శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తిగానరసంఫణీ" ॥ అను నను భవమును బట్టి నాయికానాయకనిష్ఠ విభావాను భావాదులను కావ్య నాట్యాదులందు సామాజికులకు రసత్వంబున బరిణమింప జేయుట లో సంగీతము ముఖ్యసహాయ మగుచున్నది.

పురాణము జదువుటకు గూడ రాగ మావశ్యమనుటకు నుపష్టంభ కముగ హరివంశము శేషధర్మములో॥ గీ ॥ పదపదంబునువిభజిం చితుదయు మొదలు । నేరుపడశబ్ద భావంబు లెఱిగిరాగ । సమితి నైవను శ్రీరాగ సరణినైన । సభనుతింప బురాణముల్ చదువవలయు॥ అనియున్నది.

ఈసంగీతము ౨ విధములు.

౧ మార్గము = అనగా నీశ్వరప్రణీతమై భరతఋషిచే బ్రకటింప బడినది.

౨ దేశ్యము = అనగా నాయాదేశములయందు వాడుక గలిగి మనో హరముగానుండునది.

ఇందుకు శ్రుతిలక్షణము.

శ్రుతి = అనగా శ్రవణగోచరమగుహ్రస్వాక్షరధ్వని.

అనురణనము = అనగా శ్రుతి వెనుకదాని ననుసరించి వినబడుచుండు నాదము.

స్వరము= అనగా ఆధ్వని,స్వతఃశ్రుతికి రంజనముచేయుచున్నది గాబట్టి స్వరమనిపేరు - ఇందుకు శ్లో॥ స్వతోరంజయతి శ్రోతు శ్చిత్తం సస్వర ఉచ్యతే॥ అనియున్నది.

ఈస్వరములు షడ్జము, ఋషభము, గాంధారము, మధ్యమము, పంచమము, ధైవతము, నిషాదము అని సప్తస్వరములు.

శ్రుతుల వలన శుద్ధస్వరములు, శుద్ధస్వరగత శ్రుతుల మేళనము వలన వికృతిస్వరములు ఈయన్నింటి మేళనము వలన పూర్ణరాగములుగా నుండు జనకరాగములు పుట్టుచున్నవి.

ఈజనక రాగములలో గొన్ని స్వరములు వర్జ్యములై ఔడవ షాడవ భేదంబులు గలిగి వానిచేత జన్యరాగంబులు పుట్టుచున్నవి.

స్వరోత్పత్తికి ప్రధానశ్రుతులు ౫ వీనివలన గలుగునవి ౨౨ శ్రుతులు ఈ ౨౨ శ్రుతులలో గొన్నికొన్ని చేరి శుద్ధస్వరములయిన వనియు, స్వరములకు జేరిన శ్రుతులసంఖ్య.

స = అనగా షడ్జస్వరమునకు ౪ శ్రుతులు.
రి = అనగా ఋషభమునకు ౩
గ = అనగా గాంధారమునకు ౨
మ = అనగా మధ్యమమునకు ౪
ప = అనగా పంచమమునకు ౪
ద = అనగా ధైవతమునకు ౩
ని = అనగా నిషాదమునకు ౨

౨౨

ఈప్రకారము శ్రుతులుచేరి స్వరములయినవని శాస్త్రములలో జెప్పబడియున్నది.

ఈశ్రుతిభేదములు ముఖతః పాడిచూపుటకును, వీణాదియంత్రముల చేత జూపించుటకును, వలనులేక యొకరికొకరికి జెప్పుకొన వలసిన మాటలుగానున్నయవిగాన, శ్రుతుల పేరులువ్రాయబడలేదు.

* త్రిస్థానలక్షణము - *

మంద్రము – దీనికిస్థానము హృదయము.

మధ్యమము – దీనికిస్థానము కంఠము.

తారకము – దీనికిస్థానము మూర్ధము.

మఱియు నిమ్నాదుస్థానములసామ్యమునసుసరించుస్థానములుగా పాడునవి, యనుస్థానములనంబడును.

గ్రామభేదములు అనగా పాడుటకుశ్రుతిగూర్చుటలు.

౧ షడ్జగ్రామము = అనగా మందర షడ్జస్వరస్థానమునాధారశ్రుతిగా నేర్పఱచుకొని శ్రుతిజేసికొనుట

౨ మధ్యమగ్రామము = అనగా షడ్జము మొదలు మధ్యమస్వరపర్యంతము ఆరోహణముగాపోగా ఆమధ్యమస్వరమునే ఆధారషడ్జముగాజేసికొని శ్రుతిగాగూర్చుట.

౩ గాంధర్వగ్రామము = అనగా పైనవ్రాసినరీతిగా షడ్జము మొదలు-ఒకస్థాయి ఆరోహణముగా పోయి పైస్థాయిలో గాంధర్వస్వరము నాధారషడ్జముగా శ్రుతిగూర్చుకొనుట. ఇది మిగుల హెచ్చుగా పాడదగినది గనుక మనుష్యులకు సాధ్యము కాదనియు దేవతలు పాడదగినదనియు శాస్త్రముల లో సంకేతముచేసినారు.

పైవాట్ల లక్షణములను దెలుపు లక్ష్యములు ౨

౧ దైవీవీణ = అనగా మనుష్యగాత్రము

౨ మానుషీవీణ=అనగామనుష్యకృతమైనవీణ.—దైవీవీణయగుమనుష్య గాత్రమునందు స్వరాదులుపలికించుటకుమానుషీవీణయగు నచ్యుతరాయవీణయందు, లక్ష్యమునుకనుపఱచుచున్నాము

## —*వీణావిషయము.*—

భూలోకములో వాడుకగానుండు రుద్రవీణకు ౧౨ ఇండ్లుగలవు. ఈయిండ్లలో శుద్ధస్వరములేదు. తారకషడ్జము ౧ కూడాచేరిలాఆమె ను మిశ్రస్వరములు ౪ కూడాచేరి ౧౨ స్వరములాయెను. తక్కినమి శ్రస్వరములు ౪ ఉన్నవి, అవియీ ౧౨ యిండ్లలోనే పలుకుచుండుట చేతవాటికి నిండ్లు వేఱుగనుండ నక్కఱలేదు.

స్వరములు ౨ విధములు, శుద్ధములు, మిశ్రములు.

౧ షడ్జము-

౨ శుద్ధరిషభము దీనిలో వికృతిచతుశ్శ్రుతి రిషభము షట్శ్రుతిరిషభ ము- ఇందులో ౨ వికృతులు-

౩ శుద్ధగాంధారము = దీనిలోవికృతిసాధారణగాంధారము, అంతర గాంధారము, ఇందులో ౨ వికృతులు.

౪ శుద్ధమధ్యమము=దీనిలోవికృతిప్రతిమధ్యమము-౧

౫ శుద్ధపంచమము = వికృతిలేదు-

౬ శుద్ధదైవతము = దీనిలోవికృతిచతుశ్శ్రుతిదైవతము, షట్శ్రుతిదైవత ము ఇందులోవికృతులు ౨

౭ శుద్ధనిషాదము = దీనిలో వికృతికైశికీ నిషాదము కాకలీనిషాదము ఇందులోవికృతులు ౨

౮ తారకషడ్జము-

ఈశ్రుతులు ౧౬ కి పద్యము॥ క ॥ వరశుద్ధశ్రుతులెనిమిది। ధరమి శ్రశ్రుతులునాల్గు దగునీరారై। మరిమిశ్రము లెట్టింపగ దిరముగబదియా ఱుశ్రుతులు తెలియుననొప్పన్॥ వీణయిండ్లు ౧౨ వీట్లలోనే ౧౬ స్వర ములెచ్చటెచ్చట బలుకునవి వ్రాయుచున్నాను-

కం॥ చరిలోశుగషరిలోసగ। మరిషధలోకైని యుంచి మాటికి విదపన్। వరుసగదధలోశునియీ। ధరలోసిట వ్రాసిచూడ దగునీక్ర మమున్॥

రుద్రవీణ.

| శు। | చ। రి | ష। రి | అం। | శు। | ప్ర। | పం | శు। | చ।ద్రై | ష।ద్రై | కా।ని | తారక |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| రి। | శు।గా | సా।గా | గాం। | మ। | మ। | | ద్రై | శు।ని | కై।ని | | షడ్జము |

ఈప్రకారము రుద్రవీణలో ౧౨ ఇండ్లలోనే ౧౬ స్వరములు పల్కుచున్నవి, ఆధారశ్రుతిలోనే మందరషడ్జము పల్కుచున్నది గనుక దానికి నిల్లుపనిలేదు. రుద్రవీణకంటే స్థాయీలు హెచ్చుగా పలికింపవలెనని అచ్యుతరాయలువారు వీణలో ౨౪ యిండ్లుపెట్టించి షడ్జమతంత్రిలో౨ స్థాయీలును కడమతంత్రులలో కడమమూడవదగు మందరస్థాయి పలుకునట్టు లేర్పఱచియున్నారు ఎట్లనగా ఆధారశ్రుతిలోనే మందరషడ్జము పలుకుచున్నది గనుక మెట్టుపనిలేదు.

అచ్యుతరాయవీణ పైస్థాయి.

| శు। | చ।రి | సా।గా | అ | శు | ప్ర | పం। | శు | చ-ద్రై | ష।ద్రై | కా।ని | తారక | శు- | చ।రి | ష-రి | అం- | శు | ప్ర | పం | శు | చ-ద్రై | ష-ద్రై | కా | తారక |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| రి। | శు గా। | ష।రి | గా | మ | మ | | ద్రై | శు-ని | కై।ని | | కషడ్జము | రి। | శు-గాం | సా గాం | గాం | మ | మ | | ద్రై | శు-ని | కై-ని | ని | కషడ్జము |

సారణితంత్రి రెండవ స్థాయినైన తారకషడ్జము మెట్టునుంచి క్రిందు వీణమేరువు వఱకు ౧౨ మెట్లుంచితే కడమ తారకస్థాయి పలుకుచున్నది. సందు తక్కువ యగుటవలనను, అత్యుచ్చముగా బలుకు స్థాయి

యాటచే గాత్రముచేరని హేతువువలనను, వాయించుటకు వలనులేక మొదటి మంద్రస్థాయి యితరతంత్రుల మెట్లమీదుగా బట్టిచూపుచున్నారు. ఈచుచ్యుతరాయవీణ మేళగించుక్రమము- వీణక్రింది మేరువునుంచి పైమేరువువరకు గ్రామముకొల్తయెత్తియూగ్రాటిలోనన్ని యిన్నిభాగములలో ౨౪ మెట్లుంచితే ఒకసారిణి తంత్రిలోనే ౨ స్థాయీలు పలుకుచున్నవని వ్రాయబడియున్నది- అది అంతప్రమాణముగాలేనందునను, అనుభవజ్ఞులు శుద్ధవికృతులస్వరజ్ఞానముమీద మేళగించిసరిచేయవలసినదిగానున్నందునవీణ మేళగించుకొల్లయిందులో వ్రాయలేదు-

—(*) మేళకర్త రాగముల ప్రస్తారము- (*)—

శుద్ధమధ్యమ మేళకర్తలు-

| శు-రి | శు-గాం | శు-మ | శు-పం | శు-దై | శు-ని |
|---|---|---|---|---|---|
| శు-రి | సా-గాం | | | శు-దై | కై-ని |
| శు-రి | అం-గాం | | | శు-దై | కా-ని |
| చ-రి | సా-గా | | | చ-దై | కై-ని |
| చ-రి | అం-గా | | | చ-దై | కా-ని |
| ష-రి | అం-గా | | | ష-దై | కా-ని |

ఇవి శుద్ధమధ్యమ చక్రాలు ౬. చక్రము ౧ కి ౬ చొప్పున ౩౬ భేదములుపుట్టుచున్నవి. ఇదేప్రకారముగ ప్రతిమధ్యమమును మాత్రముశుద్ధమధ్యమస్థానములోనుంచి యిదేరీతిగ ప్రస్తరించితే ౩౬ ప్రతిమధ్యమమేళకర్తలుపుట్టుచున్నవి. ఈరెండుచేరి ౭౨ మేళకర్తలు, ఇవెసంపూర్ణజనకరాగములు.

వీట్లకు ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా సంఖ్యదెలియజేయుపేర్లు వాట్లశుద్ధవికృతస్వరములువివరించుచున్నాను-

౭౨ మేళములయొక్క లెక్క దెలియుటకు మేళకర్తపేరు మొద
లనుండు రెండక్షరములను కాదినవ, టాదినవ, పాదిపంచ, యాద్య
ష్టా, అను లెక్కచేత జూడవలెను.

౧ కనకాంగి = అనగా కాదినవ, యనుసంఖ్యవలన కకారము మొదలు
ఝకారమువఱకు ౯ సంఖ్యయగుచున్నది కాబట్టి కాదినవ
లో,క,అనునక్షరము మొదటిది అట్టికకారము నాదియందు
గలదిగాన ౧ టవమేళమని సంజ్ఞ- రెండవ యక్షరము లె
క్కించగూడదనుటకు నిషేధార్థమును దెలుపునకారమును
రెండవయక్షరముగా జేర్చినందున రెండవయక్షరమగు న
కారమును లెక్కించ గూడదు.

దీనికిస్వరము.

శు।రి శు।గాం శు।మ। పం। శు।దై శు।ని.—అన్నియుశుద్ధస్వరములే

౨ రత్నాంగి = అనగాయాద్యష్టా, అనులెక్కలో యకారమునకు రెం
డవవర్ణము రకారము గనుక అట్టిరేఫనాదిగాగలమేళమై
నందున రెండవమేళమనిపేరు.
ఇచ్చటనున్న పూర్వము వలెనే తకారమునకంటె పరము
గా నిషేధార్థమును దెలుపు నకారమునుజేర్చియున్నం
దున రెండవవర్ణమునకు లెక్కలేదు.

దీనికిస్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కై-ని। నిషాదములో వికృతి
స్వరమయిన కైశికీ నిషాదముపుట్టినదితక్కినవన్నిశుద్ధములే

౩ గానమూర్తి = కాదినవలో౩వర్ణమయిన గకారము మొదలుగ
గలిగినందున ౩ మేళమని సంజ్ఞ ౨ వర్ణము నకారమయి
నందున లెక్కబనిలేదు.

దీనికిస్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కా-ని। కాకలీనిషాదము

వికృతము గలిగినది.

౪ వనస్పతి = యాద్యష్టా అనులెక్కలో ౪ వర్ణమగు వకారమునా దిగా గలది గాన నాలుగోమేళమనిసంజ్ఞ - రెండవవర్ణము నకారమయినందున లెక్కబనిలేదు.

దీనికిస్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। చ-దై। కై-ని

౫ మానవతి = పాదిపంచ అనుసంఖ్యలో ౫ దగు మకారము నాది యందుగలది గాన ఐదోమేళము. నకారము లెక్కలేదు. ఇంతకుమీద ఈరీతిగ నకారమూహ్యంబు.

దీనికిస్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। చ-దై। కా-ని।

౬ తానరూపి = టాదినవలో ౬వర్ణమయినతకారమాదియందున్నం దున ౬ మేళము.

స్వరము.

శు-రి। శు-గాం। శు-మ। పం। ష-దై। కా-ని। దీనిలోఅన్ని శుద్ధ ములును, షట్ఛ్రుతిధైవతమును కాకలీనిషాదమును వికృతి పుట్టినది.

౭ సేనాపతి = యాద్యష్టా అనులెక్కలో౭ వర్ణమగు సకారమాది గాగలదిగాన ౭మేళము.

స్వరము.

శు-రి। సా-గా। శు-మ। పం। శు-దై। శు-ని। గాంధారములో వికృతిగలిగినది.

౮ హనుమత్తోడి = యాద్యష్టాఅనుసంఖ్యలో౮వర్ణమగుహకారమా దిగాగలదిగాన౮మేళము,

స్వరము.

శు-రి। సా-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కై-ని। గాంధారములో ను నిషాదములోను వికృతి గలిగినది.

౯ ధేనుకమేళము = టాదినవలో ౯ వర్ణమగుధకారము ఆదియందుగ లదిగాన ౯ మేళము.

శు-రి। సా-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కా-ని। దీనిలో నిషాదమువికృతి.

౧౦ నాటకప్రియ=ఇదిమొదలువామాంకవిక్షేపముగా లెక్క జూడవలయును. అనగా ౨వర్ణముయొక్క సంఖ్యను ముందు వేసికొనిమొదటిఅక్షరముయొక్క సంఖ్యనుదాని వెంబడిగా వేయవలయును మొదటనుండు నిషేధార్థమునుదెలుపునకారమునకు సున్నవేయవలయును, రెండవవర్ణమయిన టకారము యొక్క ౧ టవ అంకమును ముందుగా వేసికొని నకారముయొక్క సున్నను దాని వెంబడిగావేసి చూచితే ౧౦మేళమనిసంజ్ఞ.

దీనిస్వరము.

శు-రి। సా-గాం। శు-మ। పం। చ-దై। కై-ని।

౧౧ కోకిలప్రియ = కాదినవలో మొదటివర్ణములగు కకారముల రెండింటికిని ఒక్కొక్కసంఖ్యను వెంబడి వెంబడిగా వేసినందున ౧౧ మేళమగుచున్నది.

శు-రి। సా-గా। శు-మ। పం। చ-దై। కా-ని।

౧౨ రూపావతి= ప౧। ర౨। కూడా వేసినందున ౧౨ మేళమగుచున్నది- శు-రి। సా-గా। శు-మ। పం। ష-దై। కా-ని।

౧౩ గాయకప్రియ=య౧ క౩ కూడావేసినందున౧౩ మేళము. శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-దై। శు-ని।

౧౪ వకుళాభరణము = క౧వ౪ రెంటినికూడావేసినందున ౧౪ మేళము శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-దై। కై-ని।

౧౫ మాయామాళవగౌళ = య౧మ ౫ చేరి ౧౫ మేళము. శు-రి। అం-గాం। శు-మ। పం। శు-దై। కా-ని।

౧౬ చక్రవాకము - క౧చ౬చేరి ౧౬ మేళము-శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-దై। కై-ని।

౧౭ సూర్యకాంత=య౧స౭ చేసి తే౧౭ మేళము-శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-దై। కా-ని।

౧౮ హాటకాంబరి = ట౧హ౮ కూడా౧౮ మేళము, శు-రి। అం-గా। శు-మ। పం। ష-దై। కా-ని।

౧౯ ఝంకారధ్వని = క౧ఝ౯కూడా ౧౯ మేళము. చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। శు-దై। శు-ని।

౨౦ నఠభైరవి = ర ౨ నకారమునకుసంఖ్యలేనందున సున్న పెట్టవలయును కూడాచేరి ౨౦ మేళము. చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। శు-దై। కై-ని।

౨౧ కీరవాణి= ర౨క౧కూడ౨౧మేళము, చ-రి।సా-గా। శు-మ। పం। శు-దై। కా-ని।

౨౨ ఖరహరప్రియ - ర౨ఖ౨కూడ౨౨మే ॥ చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। చ-దై। కై-ని।

౨౩ గౌరీమనోహరి = ర౨గ౩కూడా౨౩మే॥ చ-రి। సా-గా। శు-మ। పం। చ-దై। కా-ని।

౨౪ వరుణప్రియ = ర౨ వ౪ కూడా౨౪మే॥ చ-రి। సా-గా। శు-మ-పం। ష-దై। కా-ని।

౨౫ మారరంజని - ర౨మ౫కూడ౨౫మే॥ చ-రి। అ-గా। శు-మ। పం। శు-దై। శు-ని।

౨౬ చారుకేశి - ర౨చ౬కూడ ౨౬మే॥ చ-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-దై। కై-ని।

౨౭ సరసాంగి = ర౨స౭కూడ౨౭మే॥ చ-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-దై। కా-ని।

౨౮ హరికాంభోజి = ర౨హ౮కూడా ౨౮ మే॥ చ-రి। అం-గా।

శు। మ। పం। చ-ద్రై। కై-ని।

౨౯ ధీరశంకరాభరణము = ర౨ధ౯ కూడ ౨౯ మే॥ చ-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-ద్రై। కా-ని।

౩౦ నగానందిని = గ౩న౦ నిషేధార్థమును తెలుపు నకారమునకు సున్న యుంచవలెను గాన ౩౦ మే॥ చ-రి। అం-గా। శు-మ। పం। ష-ద్రై। కా-ని।

౩౧ యాగప్రియ = గ౩య౧ కూడా ౩౧ మే॥ ష-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-ద్రై। శు-ని।

౩౨ రాగవర్ధని = గ౩ర౨ కూడా ౩౨ మే॥ ష-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు-ద్రై। కై-ని।

౩౩ గాంగేయభూషణి = గ౩గ౩ కూడా ౩౩ మే॥ ష-రి। అం-గా। శు-మ। పం। శు। ద్రై। కా-ని।

౩౪ వాగధీశ్వరి = గ౩వ౪ కూడ ౩౪ మే॥ ష-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-ద్రై। కై-ని।

౩౫ శూలిని = ల౩శ౫ కూడ ౩౫ మే॥ ష-రి। అం-గా। శు-మ। పం। చ-ద్రై। కా-ని।

౩౬ చలనాట = ల౩చ౬ కూడ ౩౬ మే॥ ష-రి, అం-గా, ష-ద్రై, కా-ని, శు మ, పం.

ఈ ముప్పదియారు మేళకర్తరాగములు శుద్ధమధ్యమమును మధ్య నుంచి ప్రస్తరించితే పైజెప్పిన ప్రకారము ౧౨ యిండ్లలో బలకుబడు శుద్ధవికృతస్వరములనుబట్టి యారుచక్రము లేర్పడుచున్నవి గనుక ఆ తారులు ముప్పదియారు భేదంబులు గలిగె.

ఇకనిదే ప్రకారము ప్రతిమధ్యమమును మధ్యనుంచి యిదేరీతిగ శుద్ధవికృతులు ప్రస్తరించితే యిదేరీతిగ ౩౬ భేదంబులు గలుగుచున్నవి గనుక కడమ ముప్పదియారింటికి శుద్ధవికృతస్వరములు వ్రాయడము లేదు.

౩౭ మేళము మొదలుకొని ౭౨ మేళమువఱకు పేరులు మాత్రము సంఖ్యకు సరిగానున్నవి గనుక పేళ్లకు లెక్క విమర్శ మాత్రము వ్రాయబడును.

౩౭ సాలగము = ల౩స౭ కూడా ౩౭ మేళము.

దీపికస్వరము.

శు.రి, శు-గాం, ప్రతిమధ్యమము, పం, శు-దై, శు.ని,

౩౮ జలార్ణవము = ల౩జ౮ కూడా ౩౮ మేళము.

౩౯ ఝాలవరాళి = ల౩ఝ౯ కూడా ౩౯ మే॥

౪౦ నవనీతము = వ౪ నకారమునకు లెక్కగా సున్న పెట్ట వలయును కూడ ౪౦ మే॥

౪౧ పావనీమేళము - వ౪ పా౧ కూడ ౪౧ మే॥

౪౨ రఘుప్రియ - ఘ౪ర౨ కూడ ౪౨ మే॥

౪౩ గవాంభోధి - వ౪గ౩ కూడ ౪౩ మే॥

౪౪ భవప్రియ = వ౪భ౪ కూడా ౪౪ మే॥

౪౫ శుభాపంతువరాళి = భ౪శ౫ కూడ ౪౫ మే॥

౪౬ షడ్విధమార్గణి = డ౪ష౬ కూడ ౪౬ మే॥

౪౭ సువర్ణాంగి = వ౪స౭ కూడా ౪౭ మే॥

౪౮ దివ్యమణి = వ౪ద౮ కూడా ౪౮ మే॥

౪౯ ధవళాంబరి = వ౪ధ౯ కూడా ౪౯ మే॥

౫౦ నామనారాయణి = మ౫ నకారమునకు సున్న, కూడ ౫౦ మే॥

౫౧ కామవర్ధని = మ౫క౧ కూడా ౫౧ మే॥

౫౨ రామప్రియ = మ౫ర౨ కూడ ౫౨ మే॥

౫౩ గమనశ్రమ = మ౫గ౩ కూడా ౫౩ మే॥

౫౪ విశ్వంభరి = శ౫వ౪ కూడా ౫౪ మే॥

౫౫ శ్యామలాంగి = మ౫శ౫ కూడా ౫౫ మే॥

౫౬ షణ్ముఖప్రియ = ణ౫ష౬ కూడా ౫౬ మే॥

౫౭ సింహేంద్రమధ్యమ = మ౫స౭కూడా౫౭ మే॥
౫౮ హేమవంతిని = మ౫హా౮కూడా౫౮ మే॥
౫౯ ధర్మవతి = మ౫ధ౯కూడా౫౯ మె॥
౬౦ నీతిమతి=త౬న,౦,కూడ౬౦ మె॥
౬౧ కాంతామణి = త౬క౧కూడా ౬౧ మె॥
౬౨ రిషభప్రియ = ష౬ర౨కూడా ౬౨ మె॥
౬౩ లతాంగి = త౬ల౩కూడా౬౩ మె॥
౬౪ వాచస్పతి = చ౬వ౪కూడ ౬౪ మె॥
౬౫ మేచకళ్యాణి = చ౬మ౫కూడ౬౫ మె॥
౬౬ చిత్రాంబరి = త౬ చ౬కూడ౬౬ మె॥
౬౭ సుచారిత్రి = చ౬స౭కూడ ౬౭ మె॥
౬౮ జ్యోతిస్స్వరూపిణి= త౬జ౮ కూడ ౬౮ మె॥
౬౯ ధాతువర్ధని = త౬ధ౯కూడ ౬౯ మె॥
౭౦ నాసికాభూషణి = స౭న,౦,కూడ౭౦ మె॥
౭౧ కోసల = స౭క౧కూడ ౭౧ మె॥
౭౨ రసికప్రియ = స౭ర౨కూడా౭౨ మె॥

ఇవి డెబ్బదిరెండు మేళకర్తల పేర్లు.

—॥ జన్యరాగములు. ॥—

మేళకర్తలు = అనగా జనకరాగములు ఇవి పైన వ్రాసినవిమర్శవలన శుద్ధస్వరములు వికృతి స్వరములు చేర్చి ప్రస్తరించునవి గాన నివి సంపూర్ణ సప్తస్వరములతో జేరినవి. ఆయొక్కొక్క జనకరాగమునకు జన్యరాగములనునవి. ఒకస్వరము ఆరోహణములో గాని, అవరోహణములో గాని, కొన్నింటికి రెంటిలో గాని, ఒకస్వరము వర్జ్యముగా నుండుట షాడవమనియు, అట్టిరీతిన రెండుస్వరములు వర్జ్యములైన యెడల ఔడవమనియు జెప్పబడుచున్నవి.—

మేళకర్త = అనగా జనకరాగము ౧ కి సప్తస్వరములు ఆరోహణా వరోహణములయందు సంపూర్ణముగా వ్రాసి దాని క్రింద సదరు భేదములప్రకారముగ స్వరవర్జ్యములు జేసి ప్రస్తరించితే యేర్పడు భేదములు.

—మూర్ఛనాప్రస్తారచక్రము, అనగా జన్యరాగప్రస్తారము.—

| స | రి | గ | మ | ప | ధ | ని | స | | స | ని | ధ | ప | మ | గ | రి | స |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| స | రి | గ | మ | ప | ధ | ని | స | ౧ | స | ని | ధ | ప | మ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | మ | ప | ధ | ౦ | స | ౨ | స | ౦ | ధ | ప | మ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | మ | ప | ౦ | ని | స | ౩ | స | ని | ౦ | ప | మ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | మ | ౦ | ధ | ని | స | ౪ | స | ని | ధ | ౦ | మ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | ౦ | ప | ధ | ని | స | ౫ | స | ని | ధ | ప | ౦ | గ | రి | స |
| స | రి | ౦ | మ | ప | ధ | ని | స | ౬ | స | ని | ధ | ప | మ | ౦ | రి | స |
| స | ౦ | గ | మ | ప | ధ | ని | స | ౭ | స | ని | ధ | ప | మ | గ | ౦ | స |
| స | రి | గ | మ | ప | ౦ | ౦ | స | ౮ | స | ౦ | ౦ | ప | మ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | మ | ౦ | ధ | ౦ | స | ౯ | స | ౦ | ధ | ౦ | మ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | మ | ౦ | ౦ | ని | స | ౧౦ | స | ని | ౦ | ౦ | మ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | ౦ | ప | ధ | ౦ | స | ౧౧ | స | ౦ | ధ | ప | ౦ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | ౦ | ప | ౦ | ని | స | ౧౨ | స | ని | ౦ | ప | ౦ | గ | రి | స |
| స | రి | గ | ౦ | ౦ | ధ | ని | స | ౧౩ | స | ని | ధ | ౦ | ౦ | గ | [illegible] | స |
| స | రి | ౦ | మ | ప | ధ | ౦ | స | ౧౪ | స | ౦ | ధ | ప | మ | ౦ | రి | స |
| స | రి | ౦ | మ | ప | ౦ | ని | స | ౧౫ | స | ని | ౦ | ప | మ | ౦ | రి | స |
| స | రి | ౦ | మ | ౦ | ధ | ని | స | ౧౬ | స | ని | ధ | ౦ | మ | ౦ | రి | స |
| స | రి | ౦ | ౦ | ప | ధ | ని | స | ౧౭ | స | ని | ధ | ప | ౦ | ౦ | రి | స |
| స | ౦ | గ | మ | ప | ధ | ౦ | స | ౧౮ | స | ౦ | ధ | ప | మ | గ | ౦ | స |
| స | [illegible] | గ | మ | [illegible] | ౦ | ని | స | ౧౯ | స | ని | ౦ | ప | మ | గ | | స |
| స | ౦ | గ | మ | ౦ | ధ | ని | స | ౨౦ | స | ని | ధ | ౦ | మ | గ | ౦ | స |
| స | ౦ | గ | ౦ | ప | ధ | ని | స | ౨౧ | స | ని | ధ | ప | ౦ | గ | ౦ | స |
| స | ౦ | ౦ | మ | ప | ధ | ని | స | ౨౨ | స | ని | ధ | ప | మ | ౦ | ౦ | స |

ఈప్రస్తారమువల్ల పుట్టిన జన్యరాగములు.

సంపూర్ణషాడవభేదములు ౬= అనగా ఆరోహణములో సంపూర్ణముగా నుండి యవరోహణములో నొకస్వరము వర్జ్యమై

చేయు భేదములు.—

సంపూర్ణఔడవ భేదములు౧౫ = అనగా ఆరోహణములో సంపూర్ణముగానుండి అవరోహణములో రెండుస్వరములు వర్జ్యముచేసితే, యగు భేదములు.

షాడవసంపూర్ణ భేదములు౬ = అనగా ఆరోహణములో నొక స్వరము వర్జ్యమై, అవరోహణములో సంపూర్ణములుగా నుండునవి.

ఔడవసంపూర్ణ భేదములు౧౫ = అనగా ఆరోహణములో౨స్వరములు వర్జ్యములై అవరోహణములో సంపూర్ణములుగా నుండునవి.

షాడవషాడవ భేదములు ౩౬ = అనగా ఆరోహణములోను, అవరోహణములోను నొకస్వరము వర్జ్యముగానుండునవి.

షాడవఔడవ భేదములు౯౦ = అనగా ఆరోహణములో నొకస్వరము అవరోహణములో౨స్వరములు వర్జ్యములుగాగలవి.

ఔడవషాడవ భేదములు౯౦ = అనగా ఆరోహణములో ౨స్వరములు అవరోహణములోనొక్కస్వరము వర్జ్యముగానుండునవి.

ఔడవఔడవ భేదములు ౨౨౫ = అనగా ఆరోహణమునందు ౨ అవరోహణమునందు౨వర్జ్యములుగాగలవి.

అంతయు మొత్తము మేళకర్తయైన జనకరాగము౧కి జన్యభేదములు ౪౮౩ ఈక్రమంబున ౭౨ మేళంబుల కన్నింటికిని ౩౪౭౭౬ జన్యరాగంబులు పుట్టె వీనికి మూర్ఛనాప్రస్తారమని పేరు.

అయితే పైమేళకర్తలలో బుట్టినవి కొన్ని కొన్ని జన్యరాగములు మాత్రము వాడుకలోనున్నవి.

—* అంగములు *—

ఈరాగములకు రాగాంగ, ఉపాంగ, క్రియాంగ, దేశాంగములని ౪ భేదములుగలవు—ఈదేశాంగమునే భాషాంగమందురు.

౧ రాగాంగము = అనగా సంపూర్ణములైన మేళకర్త రాగములు

౨ ఉపాంగము = అనగా పైమేళకర్తల వలన ఔడవ షాడవాదివ
ర్జ్యములచే బుట్టినవి.

౩ క్రియాంగము = అనగా రాగస్వరములను వక్రముచేయగా బుట్టు
నవి. ఇవి హిందూస్థానదేశములో మిగుల వాడుకగా ను
న్నవి. ఇక్కడను స్వల్పముగా వాడుకగలదు.

౪ దేశాంగము = అనగా రెండేసిరాగములనుగలుపుటవలనబుట్టునవి.

ఈరాగములకు న్యాసాంశగ్రహస్వరములు గలవు వీట్లవలన రాగ
స్వరూపము చక్కగా నేర్పడుచున్నది. ఎట్లన—

—* న్యాసాంశగ్రహములు *—

౧ న్యాసము = అనగా నొక్కొక్క రాగమునకు ఆలపించునపుడు. సం
గతి విన్యాసముయొక్క కొనన ఆస్వరముమీదనిలుపుట.

౨ అంశస్వరము = అనగా ఆయా రాగములో సంగతివేసి ఆలపించు న
పుడు విశేషముగా ఆస్వరమునే పూరించుచునుండుట. దీని
కి రాజస్వరమను పేరుగూడగలదు.

౩ గ్రహస్వరము = అనగా రాగమునారంభించునపుడేమి, మధ్యమధ్య
సంగతి నారంభించునపుడేమి, ఆస్వరములోనే యారంభిం
చుట.

ఇట్లు ఆయా రాగముయొక్క రూపమేర్పడుటకు న్యాసాంశ గ్ర
హ స్వరములు ఈయారాగములకు నివియివియని ప్రాచీనులు నిర్ణ
యించియున్నారు.

స్వరప్రస్తారము వ్రాసి ప్రయోజనములేదు - ఎందువల్లనంటే పా
టేయొకచోట స్వరమునుబట్టి యడిగితే, యిదియిన్నవ భేదమనియు దీ
నిక్రింద నిన్ని భేదములు పుట్టినవనియు నికనిన్ని భేదములు పుట్టబోవుచు
న్నవనియు, నష్టోద్దిష్టముచెప్పుటకు చమత్కారముగా నుపయోగించు
గాని, మరియొకదానికి పనికిరాదు.

ఇట్లే వృత్తప్రస్తారము, తాళప్రస్తారము, మూర్ఛనాప్రస్తారము అనగా అనంతరాగములు పుట్టునవి. ఇవితెలిసియుండుట, పాండిత్య సూచకమేగాని సభలలో నుపయోగము లేదు. గనుక విడిచి పెట్టుట యైనది.

—# వాదిసంవాది, వివాది, అనువాది స్వరములు. #—

స్వరవిషయములో, వాది, సంవాది, వివాది, అనువాది, అనునాలుగు భేదంబులు ఉపయోగించునవి - ఎట్లనగా —

౧ వాది — అనగా ఆరోహణము- సరిగమపధనిస-రిగమపధనిస- గమపధనిస- మపధనిస-పధనిస-ధనిస-నిస-స-

౨ సంవాది— అనగా అవరోహణము- నిధపమగరిస- ధపమగరిస-పమగరిస- మగరిస- గరిస- రిస-స-

౩ వివాది— అనగా సమ్మగరిసరిగమ-రిప్పమగరిగమప- గద్దపమ-గమపధ-మన్నిధప-మపధని-పస్సనిధపధనిస-

౪ అనువాది— అనగా సరిగ-రిగమ-గమప-మపధ-పధని-ధనిస-

ఈరను స్వరసంచారములలో ముఖ్యము లయినవి. శుద్ధవికృతస్వరాదిగా పైజెప్పినవన్నియు మానుషీవీణయగు అచ్యుతరాయవీణయందు ఉండజూచుకొనవలయును.

—# దశవిధగమకములు. #—

ఈవీణలో దశవిధగమకములనియు, దశవిధప్రాణములనియు, పేర్లుగలవు- అందులో దశవిధగమకములు వ్రాయుచున్నాను. ఎట్లనగా.

౧ కంపితము— వీణయొక్క తంత్రిని యెడమచేతదురముగానాడించుట

౨ మూర్ఛన— స్వరములను ఆరోహణావరోహణముగావాయించుట.

౩ జాలము— కుడిచేతచౌకమధ్యమదురంబుగమీటుట.

౪ స్వరితము— ఆరోహజంటస్వరములకు మధ్యమప్రేలుంచుట.

౫ ప్రత్యాహితము— అనగా అట్లనేఅవరోహణమును బట్టుట.

౬ అనుస్వరము— పట్టమీటియొకస్వరముపలుకులాగునచేయుట

౭ జారు= తంత్రినిమీటి కొన్నిస్వరములయందు జారుట.

౮ ఒరయిక= ఎడమచేతితో తంత్రిని ౧ మెట్టుమీదనే అద్దమీడ్చుట—
ఈయీడ్చుటరస్వరములుపలుకువఱకు యీడ్వవచ్చును.

౯ నొక్కు—ఎడమచేతితోనే తంత్రులమీటుచు స్వరములుపట్టుట.

౧౦ డాలు= వాద్యము,మీటుట,యీ రెండును నెడమచేతితోనేచేయుట.

—*వీణాదశప్రాణములు.*—

౧ శ్రుతి. అనగా శ్రుతికూర్చుట

౨ మీటు= అనగా తర్జనితోమీటుట

౩ లోమీటు- అనగా క్రిందికిమీటుట

౪ వెలిమీటు= అనగా ఆతర్జనినే పైకెత్తిపలుమాఱుమీటుట

౫ పట్టు= అనగా తర్జనితోమీటి మధ్యమవేలితోనణచుట

౬ విడుపు= అనగా అణచినదాన్ని బాగావిడిచిపెట్టుట.

౭ తడమీటు= అనగా మధ్యమవేలితోమీటుట

౮ సమమీటు= అనగామధ్యమవేలు తర్జనితోచేర్చిమీటుట

౯ కత్తెరమీటు= అనగా తర్జనీమధ్యమములతో దురముగామీటుట

౧౦ లయమీటు= అనగాపక్క తంత్రులయందు కనిష్ఠికతోమీటుట.

మూడవదగు

సంగీతప్రకరణము.

సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

## —(*) నాల్గవదగు తాళ ప్రకరణము. (*)—

తాళముల గూర్చి చెప్పు విషయంబు గలది తాళ ప్రకరణంబనం బడును.—

భరతోపనిషత్తునుబట్టి భరతర్షి భరతసూత్రములు చేసెను. ఈవలి వారిచే నివి వివరించి వ్రాయబడినవి.

చూడామణిభరతము, మాతృగుప్తభరతము, రత్నాకర చూడామణి, తౌర్యత్రికగజాంకుశము, అర్జున భరతము, హనుమద్భరతము, నందికేశ్వరభరతము, లక్షణరాజీయభరతము, శుక్రభరతము, గురుభరతము, యాజ్ఞ్యవల్క్యభరతము, నారదభరతము, జైమినిభరతము, ఇవిమొదలగు భరతములలోనుండు తాళదశప్రాణములువివరించుచున్నాను.

నృత్తగీతవాద్యసముదాయ రూపకమయిన తౌర్యత్రికంబను మదగజంబునకు తాళమనునది అంకుశము.

### —* తాళశబ్దవ్యుత్పత్తి. *—

తలప్రతిష్ఠాయాం అనుధాతువుమీదఘఞ్ ప్రత్యయమువచ్చి ఆదివృద్ధివచ్చి తాళము అనుశబ్దమయ్యెను.

తాళము అనగా కరతలద్వయ సంయోగము వలన గలుగుధ్వని. అది యర్ధనారీశ్వరు కరతలద్వయ సంయోగమువల్ల పుట్టినది. ఇందుకు పద్యము॥ క ॥ కుడిచేతఘాతశివుడై । యెడమనుపట్కేం[illegible] మీశ్వరియనగా । కుడియెడమపలుకుశబ్దము । నరయనది సశబ్దమనె

డి తాళంబవ్యోః॥ అని చెప్పియున్నది.

—॥దశప్రాణములు॥—

ఈ తాళములకు ౧౦ ప్రాణములుగలవు. అవియెవ్వియనగా॥

శ్లో॥ కాలోమార్గక్రియాంగాని గ్రహజాతికళాలయాః। యతి ప్రస్తారఇత్యేతే దశప్రాణాః ప్రకీర్తితాః॥ అని చెప్పబడియున్నది.

—కాలప్రాణలక్షణము.—

౧ కాలము= అద్యంతములులేనిది. అయితే క్రిందకనుపరచెడిపరిమితులకు ప్రమాణములుగా క్షణలవాదులుగుఱుతులగుచున్నవి.

నూఱుతామరతేకులు దొంతరగాబెట్టి సూదితోగ్రుచ్చితే అన్నియు తేకులు దిగబడునంతకాలము క్షణమనంబడును.

ఆక్షణములు ౮ అయితే లవము.

ఆలవములు ౮ అయితే కాష్ఠ

ఆకాష్ఠలు ౮ అయితే నిమిషము

ఆనిమిషములు౮ అయితే కళ

ఆకళలు ౨ అయితే చతుర్భాగము.

ఈయాఱును దేవమానములు.

తక్కినయాఱును భూలోకములో వాడుకగానుండునవి.

౧ అనుద్రుతము= అనగా ఆచతుర్భాగములు రెండయితే. అనుద్రుతము ఇదిహ్రస్వమైన అకారోచ్చారణకాల మగుచున్నది.

౨ ద్రుతము= అనగా ఆఅనుద్రుతములు౨అయితే ద్రుతముఅగును.

౩ లఘువు= అనగా ఆద్రుతములు౨ అయితే లఘువు.

౪ గురువు= అనగా ఆలఘువులు౨అయితే గురువు.

౫ ప్లుతము= అనగా ఆలఘువులు౩అయితే ప్లుతము.

౬ కాకపాదము= అనగా ఆలఘువులు౪అయితే కాకపాదముఅగును.

ఈ ౬ కాలప్రమాణములనుదెలిసి భూలోకమునందు తాళములు వాడవలెను,

## — మార్గప్రాణలక్షణము. —

ఈమార్గము ౬ విధములు.

౧ అతిచిత్రతరము = అనగాఏతాళమునకైనను అనుద్రుతాక్షరకాలమునకు సమముగా గీతమునడుచుట—దీనికిసొల్లు- —త.

౨ అతిచిత్రము- అనగా ఏతాళమునకైనను తాళాక్షర కాలమునకు రెండక్షరకాలము దీర్ఘముగా నడుచునది - దీనికి సొల్లు తక అనంబడును.

౩ చిత్రతమము= అనగా ఏతాళమునకైనను తాళాక్షరకాలమునకుర అక్షరములు దీర్ఘముగానడుచునది. దీనికి సొల్లు ధరికిట యనంబడును - ఈనాలుగక్షరములకాలము మాత్ర అనంబడును.

౪ చిత్రము= అనగా ఏతాళమునకైన తాళాక్షరకాలమునకు రెండు మాత్రలకాలముదీర్ఘముగా నడుచునది.

౫ వార్తికము= అనగా తాళాక్షరకాలమునకు ౪ మాత్రలకాలము నడచునది.

౬ దక్షిణము= అనగాతాళాక్షరకాలమునకు ౮ మాత్రలకాలము నడుచునది.

ఈప్రకారము ఏతాళమునకైన, నేపథ్యమందు నక్షరకాలములకు నొక్కొక్కక్షరమునకు సదరు ప్రకారము అక్షరము మొదలుపై అక్షరమువఱకు జరుగుకాలదీర్ఘములు మార్గములని చెప్పబడుచున్నవి.

ఈలక్షణము తాళగీతములయందు భరతకోవిదులు అనులోమ విలోమములుగా వాడుచున్నారు.

ఈఅక్షరమక్షరము సందున నడుచు మార్గకాలము చతురశ్రజాతిగానే నడువవలసినట్టు అనేక భరతజ్ఞులు తీర్మానించియున్నారు. ఇందుకు తౌర్యత్రికగజాంకుశములో॥ శ్లో॥ సర్వేషామేవతాళా

నాం నాస్తి నాస్తి మహీతలే । ద్విజాతిరహితోమార్గ స్సంచారాయ కవాచన॥ అనియున్నది-

అయితే దేశీయములో మార్గము త్రిశ్రమిశ్రఖండాదులుగా గతిభేదము చేసి వాడుచున్నారు. గనుక అవధానములుచేయు పాఠకుడు అన్యజాతిమార్గములుగాను పాడవచ్చును.

— క్రియాప్రాణలక్షణము. —

ఇక క్రియాప్రాణ లక్షణము వ్రాయబడుచున్నది.—

క్రియలు మార్గక్రియలనియు, దేశ్యక్రియలనియు ౨విధములు.—

మార్గక్రియలు ౮

దేశ్యక్రియలు ౮

౧౬

— మార్గక్రియావివరము. —

ఈమార్గక్రియలో నిశ్శబ్దక్రియలు ౪ సశబ్దక్రియలు ౪ అని ౨ విధములు.

నిశ్శబ్దక్రియలు.

౧ ఆవాపము— అనగా చేతినిముడుచుట

౨ నిష్క్రామము — అనగా విప్పుటఅనగా ఆముడిచినచేతినివిప్పుట.

౩ విక్షేపము — అనగా చేయివిప్పి వెలికి విదలించుట.

౪ ప్రవేశము — అనగా కరము క్రిందికి జొనుపుట.

సశబ్ద క్రియలు.

౧ ధ్రువము — అనగా చిటికవేసిన శబ్దము.

౨ శమ్య — అనగా కుడిచేతితో ఘాతవేయుట.

౩ తాళము — అనగా ఎడమచేతి ఘాతశబ్దము.

౪ సన్నిపాతము — అనగా రెండుచేతులును ఘాతించిన శబ్దము.

—※ దేశ్య క్రియల వివరము. ※—

౧ ధ్రువకము — అనగా ఎడమహస్తములో కుడిహస్తముచేత ఘాతవేయుట.

౨ సర్పిణి= అనగా ఘాతవేసినయాకుడిహస్తమును త్రైకెత్తుట.
౩ కృష్య = అనగాఎడమనుంచి కుడిపార్శ్వముకు రానిచ్చుట.
౪ పద్మిని = అనగా ఆహస్తమే దిగువ చూచునట్టుచాచుట.
౫ విసర్జిత= అనగా ఆహస్తమే వెలిగా చుట్టుట
౬ విక్షిప్త= అనగా ఆహస్తముయొక్క వ్రేళ్లునాలుగును ముడిచివెను
కకు దీయుట.
౭ పతాక = అనగా ఆహస్తమే మీదికి చూచునట్లుఎత్తుట.
౮ పతిత= అనగా ఆహస్తమే చక్కగా దిగువకుదించుట.

తాళమునకుండు అనుద్రుత, ద్రుత, లఘు, ప్లుత, కాకపాదం బులుగల తాళము లన్నింటికిని ఈ౧౬ క్రియలును వాడవలయు నని భరతసంకేతము.

—✻ అంగప్రాణలక్షణము. ✻—

అంగముఅనగాఅంకము.

౧ అనుద్రుతము = వ్రాయుక్రమము. ◡

దీనికిపేర్లు.

అర్ధచంద్రము, అవ్యక్తము, చారునాసికము,
వ్యంజనము, అనునాసికము, విరామము.

౨ ద్రుతము= వ్రాయుక్రమము. ○

దీనిపేరులు అనగాపర్యాయనామములు.

వలయము, బిందువు, ధ్రువము,
అంబరము, చక్రము, అర్ధమాత్ర.

౩ లఘువు= వ్రాయుక్రమము ।

దీనిపేరులు.

సరళము, నిర్వ్యాపకము, హ్రస్వము, మాత్ర, శరము.

౪ గురువు= వ్రాయుక్రమము ౭

దీనిపేరులు.

కళ, దీర్ఘము, వక్రము, విల్లు, ద్విమాత్రము, యమళము.

౫ ప్లుతము - వ్రాయుక్రమము S

దీనిపేరులు.

త్ర్యంగకము, దీప్తము, త్రిమాత్ర, సోమోద్భవము, త్రిశ్రము, త్రిపురము, త్ర్యేకము.

౬ కాకపాదము= వ్రాయుక్రమము +

దీనిపేర్లు.

శబ్దహీనము, చతుర్మాత్ర, నిశ్శబ్దము, హస్తసంక్షిక్తము, రంగప్లుతము, హంసపాదము.

అనుద్రుతమునకు ౨ అంగుళములు

ద్రుతమునకు ౪ అం॥

లఘువునకు ౮ అం॥

గురువునకు ౧౬ అం॥

ప్లుతమునకు ౨౪ అం॥

కాకపాదమునకు ౩౨ అం॥

ఈక్రమంబున నున్నతంబు తెలిసి పట్టవలసినది.

ఈఅంగములకు పూర్వము చెప్పినక్రియలు నడచుట యేలాగంటే.

—* అంగములువాడువిధము. *—

కాకపాదము - ఎడమనుండు సర్పిణియు, కుడినుండు కృష్ణమును ఊర్ధ్వముఖమునపతాకమును, దిగువనుండుపతితయును, ఈనాల్గు దేశ్యనిశ్శబ్దక్రియలచేత, కాకపాదమువాడదగినది.

ప్లుతము - శమ్యయనుసశబ్దక్రియయు, ఆవాప, నిష్క్రామ, ప్రవేశ, అనుని నిశ్శబ్దక్రియలును, ఈ౪క్రియలచేవాడవలయును.

గురువు - మార్గక్రియలలో చేరిన శవ్యయును, దేశ్యక్రియలలోనిపద్మినియు, ఈ౨క్రియలచే నడుపవలయును.

లఘువు= మార్గక్రియయైన శమ్యచేత అష్టాంగుళ ప్రమాణముగా

వాడవలయును-

ద్రుతము = మార్గక్రియయైన శమ్యయందుగల అష్టాంగుళప్రమాణ
ములో అర్థభాగముతీసి చతురంగుళప్రమాణముగా
వాడవలయును-

అనుద్రుతము = శమ్యయందుగల అష్టాంగుళ ప్రమాణములో నాల్గవ
భాగముతీసి ద్వ్యంగుళప్రమాణముగా వాడవలయును-

— గ్రహప్రాణలక్షణము- —

ఈగ్రహములు ౪ విధములు-

౧ అతీతగ్రహము=అనగా గీతము ముందునడిచి తాళము వెనుక నడు
చునది.

౨ అనాగతగ్రహము = అనగా తాళము ముందునడిచి గీతము వెనుక
నడచునది.

౩ సమగ్రహము=అనగా తాళము గీతము సమకాలముగా నడచునది.

౪ విషమగ్రహము = అనగా తాళము, గీతమునకు విషమముగా నడ
చుట.

దీనియర్థమును భరతవిదులు ౨ విధములుగా జెప్పుచున్నారు. ఎ
ట్లనగా,— తాళారంభాక్షరముగాక తక్కినతాళాక్షరములు రెం
డుభాగములుచేసి తాళారంభమునకు ముందు గీతము నడిచితే అది అ
తీతము అనియు,— తాళారంభము ముందునడిచి గీతము వెనుక వె
త్తుకుంటే అది అనాగతము అనియు,— తాళారంభములోనే గీత
ము సమముగా నారంభించునది, సమము అనియు,— నిర్ణయము
లేకుండ అవృత్తమునకు మార్పులుగలుగునెడ విషమమనియు జెప్పుచు
న్నారు.

—* రెండవయర్థము *—

ఈభాగము తాళము చేసియక్షరములు గలవైతే ఘాతలో నొకవ
ర్ణముపోను మిగుల అక్షరములు సరిగానుండుటచే రెండుభాగములు

చేయవచ్చును తాళాక్షరములు సరిగా నుంటే ఘాతలోనొకవర్ణము పోతే తక్కినవి చేసిగానుంటవి గనుక యివి రెండుభాగములు చేయుటకు ఒక యక్షరమును సగము చేయవలసియుంటున్నది అక్షరకాలము మొదలుకొనియే మనుష్యులు వాడతగినదని పైనచెప్పియున్నది అట్లు అర్ధాక్షరములో గీతమారంభించి పాడ వల్లలేదని మఱికొందఱు తాళముయొక్క యేఅక్షరకాలములోనైనసరే అక్షరము మొదలు పైఅక్షరము వఱకు జరుగు మార్గకాలములో నొకమాత్ర కల అక్షరములు "దరికిట" అని యుంచుకొని తాళ లయయొక్క యేయక్షరములోనైనను ఒకయక్షరమునకు సరిగా మార్గకాల మాత్రమొదటియక్షరమయిన "ధ"యను నక్షరములో గీతము సరిగానెత్తుకుంటే యది సమగ్రహమనియు,

లయాక్షరమునకు సంబంధించిన "ధ" యను నక్షరము వెంబడి "రి" యనునక్షరములో గీతము ఎత్తుకుంటే, లయాక్షరమతిక్రమించి "రి" యనునక్షరములో గీతమెత్తినందున, నిదియనాగతమనియు.—

లయాక్షరమునకు ౩ వయక్షరమయిన "కి" యను నక్షరములో గీతము ఎత్తుకుంటే, అది యుసికాలమగుచున్నది గనుక ఇదివిషమగ్రహమనియు.—

లయాక్షరమునకు ౪ దిన్నైన "ట" యనునక్షరములో గీతమెత్తుకుంటె, తాళముయొక్క వెనుకటియక్షరమునకునిది ముందగుచున్నది గాన, గీతము అతీతమైనందున అతీతగ్రహ మనియు, నిట్లు చెప్పుచున్నారు.

— జాతిప్రాణలక్షణము —

చతురశ్ర, త్రిశ్ర, మిశ్ర, ఖండ, సంకీర్ణము, లని ౫ జాతులు.

౧ బ్రాహ్మణజాతియైన చతురశ్రజాతికి లఘుకాలము ౪ అక్షరములు.

౨ క్షత్రియజాతియైన త్రిశ్రజాతికి లఘుకాలము ౩అక్షరములు.

౩ వైశ్యజాతియైన మిశ్రజాతికి లఘుకాలము ౭ అక్షరములు.

౪ శూద్రజాతియయిన ఖండజాతికి లఘుకాలము ౫ అక్షరములు.

౫ సంకీర్ణజాతికి లఘుకాలము ౯ అక్షరములు.

— ఈజాతులవ్యుత్పత్తిక్రమము —

చతురశ్రజాతి బ్రహ్మజాతి గావున బ్రహ్మకు ౪ ముఖములౌటచేత దీనికి ౪ అక్షరములు లఘుకాలమాయెను.

చతురశ్రజాతియొక్క లఘు కాలమైన ౪ అక్షరములను మూడింట గుణించగా ౧౨ ఆయెను. ఆ ౧౨ ను ౪ పాళ్లుచేయగా పాలు ౧కి - ౩ ఆయెను గనుక త్రిశ్రజాతికి లఘుకాలము ౩ అక్షరములాయెను.

ఆచతురశ్రజాతి ౪ అక్షరములును ఈత్రిశ్రజాతి ౩ అక్షరములను మిశ్రముచేయగా నైన యేడక్షరములును మిశ్రజాతికి లఘుకాలమాయెను.

ఈమిశ్రముయొక్క ౭ అక్షరములును త్రిశ్రముయొక్క ౩ అక్షరములను కూడి పది ఆయెను ఆ౧౦ని సగముగాఖండించగా౫ అక్షరములాయెను గనుక యీ౫ అక్షరములకాలము ఖండజాతికి లఘుకాలమాయెను.

అన్వయమయిన చతురశ్రజాతి ౪ అక్షరములును, ఈత్రిశ్రమిశ్రములతోగూడి ఖండింపబడిన ఖండజాతియొక్క అయిదక్షరంబులును ఈరెండును గూడియయిన ౯ అక్షరములు సంకీర్ణజాతికి లఘుకాలమాయెను.

నందికేశ్వరభరతములో మఱికొన్ని లఘువులు చెప్పబడియున్నవి.

| ఎట్లనగా - మానుష్యలఘువు | ౪ | అక్షరకాలము. |
|---|---|---|
| సర్వలఘువు | ౩ | అ॥ |
| మిశ్రముఅనగా దేశలఘువు | ౭ | అ॥ |
| ఖండముఅనగాచిత్రలఘువు | ౫ | అ॥ |
| సంకీర్ణముఅనగా దివ్యలఘువు | ౯ | అ॥ |

దివ్యసంకీర్ణమనగా సిం

హలఘువు ౮ అ॥

మిశ్రసంకీర్ణము అనగా వ

ర్ణలఘువు ౯ అ॥

దేశసంకీర్ణము అనగా ద్వా

ద్యలఘువు ౧౦ అ॥

మిశ్ర దేశసంకీర్ణము అనగా

కర్ణాటకలఘువు ౧౨ అ॥

దేశశుద్ధసంకీర్ణమునిశ్శబ్ద

లఘువు ౧౬ అ॥

ఈలఘువులలో కొన్ని యెగువ జెప్పినవియు, గూడగున్నవి, చూడు కొనవలయును.

— కళాప్రాలక్షణము —

అనుద్రుతంబు, ద్రుతంబు, ఇవి ౫ జాతులలో మిశ్రమములు గావున దత్తజ్జాతి మాత్రలు మొదలుకొని కళలు రెట్టించవలెను.

చతురశ్రజాతికి ౪ అక్షరములు లఘుకాలము. దీనిని రెట్టించివేలా దీనిని రెట్టించితే ౧౬ దీనిని రెట్టించితే ౩౨ దీనిని రెట్టించితే ౬౪ దీనిని రెట్టించితే ౧౨౮.

ఈరీతిగ నెన్నింటనైనను హెచ్చింపవచ్చును. ఇవికళలు.

ఇదేప్రకారము త్రిశ్రలఘువు౩ టచేత లెక్కించెది ఇట్లానేమిశ్రఖండసంకీర్ణజాతుల లఘ్వక్షరములచేత లెక్కించేడి. ఇదికళాలక్షణము.

సప్తశూళాదులకు దీనియుపయోగములేదు, సప్తశూలాదులనగా సప్తతాళములు - వీట్లకైజాతినిషమైన పైవివరించియున్నలఘువులను వాట్లవాట్ల అక్షరసంకేతసిద్ధములుగా వాడవలసినదిగాని, కడమఅనేక తాళములకు లఘువు అనగా చతురశ్రజాతిలఘువుకు గలనాలుగు అక్ష

రములును పట్టిలఘ్వాదిపై అంగములు కూడావాడవలయును.

ఇందుకు చూడామణి భరతము లో శ్లో॥ సప్తానామపి తాళానా మేకైకస్యాపి షడ్విధమ్ । అష్టేషామేవ తాళానాంసాజాత్యైవ కథ్యతే॥ అనియున్నది.

మఱియు మాతృగుప్త భరతమునందు శ్లో॥ అష్టేషామేవ తాళానాం సంఖ్యాభిస్తాళవర్ణతః । జాతిభేదపరిజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యం గీతకోవిదైః॥ అనియున్నది గాన వాట్లకు జాతినిర్ణయము చేయుటలో ఆయా తాళముయొక్క సమష్టి అక్షరకాలము ఇన్నియని కొని సదరుజాతుల కళల లెక్కకు దేనికి సరిపడితే ఆయా తాళమునకు ఆయాజాతితాళమని పేరు నిర్ణయించ వలయును.

ఆసంఖ్యకు ౧, ౨, అక్షరములు జాస్తిగానుండినను, ఆజాతిలో చేరినవేయని యేర్పఱచి ౧ అధికముగానుండే, అనుద్రుతము ౨ అక్షరములు అధికముగానుంటే ద్రుతము చేరినట్టు యెంచవలయును. దీనిసంకేతమిది-

— లయప్రాణలక్షణము —

ఇదిమూడువిధములు.

౧ ద్రుతలయ- అనగాపాడుటకు నెంతత్వరగా తాళము వేసికొని పాడదగునో అట్లు తాళమువేసికొనిపాడుట-

౨ మధ్యలయ- అనగాఅంతకురెట్టింపువిలంబము చేయుట

౩ విలంబితము- అనగా ఆమధ్యలయకంటె రెట్టింపువిలంబము చేయుట

మఱియు "గీతతాళాదీనామేకప్రవిరామోలయః" అనియు "త్రివిధాతాపితాలయః" అనియు జెప్పియుండుటచేత లయ ముఖ్యము-

తాళాక్షర కాలములలో వ్యస్తసమస్తమైనను గ్రహప్రాణమువ్యస్తసమస్తమైనను అనుద్రుత లయమాత్రము తప్పకుండవలయును.

అవియుండియు లయచెడితే ప్రాణము చెడును గాపున అవలయ యనంబడును.

## — యతిప్రాణలక్షణము —

౧ సమయతి ౨ స్రోతోవహాయతి ౩ గోపుచ్ఛయతి ౪ యవమధ్యయతి ౫ వేదికాయతి ౬ విషమయతి ౭ పిపీలికాయతిఅని ౭-
ఇవి తాళముల యంగములబట్టి యేర్పడునవి ఎట్లనగా—

౧ సమయతి- అనగా । । । సమానజాతీయములగు నంగములు గలది- ఎట్లనగా నొకతాళమునకు అంగము వకటి రెండు మూడు లఘువులుగా నుండునెడల । । । ఈఅంకములు ఈలాగే యేయంగములును సమములుగా నుండుట వలన సమయతి యనంబడును-

౨ స్రోతోవహాయతి- అనగా ∪ ○ । ౭ నదివలె పుట్టుకయందు కొంచెమును క్రమ క్రమముగా తుదవఱకు గొప్పలును నగు నంగములు గలది - ఎట్లనగా- దీనితాళాంగములెను క్రి-అంకములు ఇట్లునదివలె మొదట సన్నమును పోగాపో గాగొప్పయునగునేఅంగములై నాసరేసదరుప్రకారమున్న యెడలనిదిస్రోతోవహాయతి.

౩ గోపుచ్ఛయతి - అనగా ౭ । ○ ∪ గోపుచ్ఛకవలె పుట్టుదల లోగొప్పయు రాగారాగా సన్నయు నగునంగములు గలది గోపుచ్ఛయతి-

౪ యవమధ్యయతి - అనగా ∪ ○ । ○ ∪ ఈప్రకారము యవమధ్యమువలె తాళాంగము మొదట సన్నముగాను, నడుమ లావుగాను, కొనసన్నముగాను నుండు నదియవమధ్య యతి-యనియు, మృదంగయతియనియు ననంబడును-

౫ వేదికాయతి - అనగా ○ । ○ । ○ ఈప్రకారము అరుగువలె తాళాంగములు సన్నములావుగాని, లావుసన్నముగాని యెన్నియంగము లుండినను ముందు వెనుక సమానముగా నుండునది-

౬. పిపీలికాయతి = అనగా ౭ । ౦ । ౭ ఈప్రకారము చివర లె తాళాంగము ముందులావుగాను, మధ్యసన్నముగాను కొనను లావుగాను నుండు నంగములుగలది పిపీలికాయతి.

౭ విషమయతి = అనగా । ౦ ౭ ౦ ౦ । ౦ ఈప్రకారముగ పై వ్యవస్థలకు సంబంధించక తాళాంగము, పైన వ్రాసిన రీతిగ వ్యత్యస్తముగా నుండు నంగములు గలది.

—(✿) ప్రస్తారప్రాణలక్షణము. (✿)—

తాళప్రస్తారములోననంత భేదములు గలుగు చున్నవి. అవియన్నియు ౧౪ ప్రస్తారములలోనే యంతర్భూతములు.

ఈతాళప్రస్తారమార్గాంబులు, అంగశ్రేణి, సంఖ్యాశ్రేణి, పాతాళము, మహాపాతాళము, అనులెక్కలుచెప్పట కుపయోగించు చున్నవి.

మఱియు మేరువులు జాతిజాతినిష్ఠములుగా చేయబడి యేర్పడు చున్నవి.

ఇందలి ప్రయోజనము నష్టోద్దిష్టము చెప్పుటయే తప్ప నీప్రస్తారప్రకార మేర్పడు తాళములు లోకములో వాడుకలోలేవు. ఇందుకు నిదర్శనము. ఒకభరతములో ౨౦౦౦ తాళములును నొకభరతములో గంత తాళములును ఈలాగే కొన్నికొన్ని భరతములలో కొన్నికొన్ని తాళములును నేర్పరచివాడినారు.

తక్కిన తాళములు ప్రాచీను లేర్పరచక త్రోసివేసినారు గాన నీ ప్రస్తారప్రాణమును అతివిస్తరముగుటచే వివరించుటలో ప్రయోజనము లేదని వదలిపెట్టబడినది.

ఇదేరీతిగ స్వరప్రస్తారము, వృత్తప్రస్తారము, మొదలగు ప్రస్తారములకు నష్టోద్దిష్టము చెప్పుట తప్ప ఇతరప్రయోజనములేమియు లేనట్లుగానే తాళప్రస్తారమునకును బ్రయోజనము లేదని తెలిసికొనవలయును.

## —(*) సప్తతాళంబులు. (*)—

జాతిభేదలఘ్వక్షర ప్రమాణములచేతవాడదగిన సప్తతాళంబులు॥

శ్లో॥ ధ్రువోమఠ్యోరూపకశ్చఝంపాత్రిపుట ఏవచ । అటతాళైకతాళౌచ సప్తతాళాః ప్రకీర్తితాః॥ అనియున్నది.— ఎట్లనిన.

౪ అక్షరములుగల చతురశ్రజాతిలో సప్తతాళములు వ్రాయుచున్నాను.

| (తాళము) | (అంగము) | (అక్షరకాలము) |
|---|---|---|
| ౧ ధ్రువతాళము— | ( । ౦ । । ) | ౧౪ |
| ౨ మఠ్యతాళము— | ( । ౦ । ) | ౧౦ |
| ౩ రూపకతాళము | ( । ౦ ) | ౬ |
| ౪ ఝంపాతాళము | ( । ౮ ౦ ) | ౭ |
| ౫ త్రిపుటతాళము | ( । ౦ ౦ ) | ౮ |
| ౬ అటతాళము | ( । । ౦ ౦ ) | ౧౨ |
| ౭ ఏకతాళము | ( । ) | ౪ |

ఈతాళములలో ౫ వదైన త్రిపుట తాళమునే ఆదితాళ మందురు.—

ఈప్రకారముగ త్రిశ్ర మిశ్ర ఖండ సంకీర్ణాది జాతులకు వర్తిల్లు లఘ్వక్షరప్రమాణములచేత తాళాక్షర కాలమును నిర్ణయించుకొని వాడుకొనవలయును.—

ఈసప్తతాళములకే యీనిర్ణయము తక్కిన తాళములకు చతురశ్రజాతి లఘువునుపట్టియే వాడవలయును యిందుకునిదర్శనము.

—* సింహానందన తాళక్రమము. *—

శ్లో॥ చంచత్పుటే రతితాళే దపూర్వే కోకిలప్రియే । అర్ధాంగచంద్రికాయుక్తే ఘటేతే సింహానందనః॥ అనియున్నది.

దీనికి అంగము.

( 8 8 । 8. । 8 ౦ ౦ 8 8 । 8. । 8. 8 । । + )

తాళముల కన్నింటికి చతురశ్రజాతిలఘువు ప్రకారమే అంగము లుపయోగపడినవి గనుక ౧౨౮ అక్షరకాలములు యీతాళమునకు ఏరుపడినవి.—

అయితే జైమిని మొదలగువారు ప్రస్తారప్రకారం గలుగు అనంత తాళములలో చతుష్పంచాశత్ తాళంబులు మాత్రం త్రిశ్రం మొదలు కడమనాలుగు జాతులతో వాడవచ్చునని చెప్పియున్నారు.

నాల్గవదగు

తాళప్రకరణము.

సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

## —(*) ఐదవదగు హిందూస్థానీ రాగతాళప్రకరణము. (*)—

హిందూస్థాన దేశమునందు వాడంబడు రాగతాళములగూర్చి చెప్పు విషయంబు గలది హిందూస్థానీ రాగ తాళ ప్రకరణం బనంబడును.—

హిందూస్థానములో వాడుకగానుండు రాగములు తాళములు అచ్చట గవయ్యాలుపాడే బహనీలు అనగా భేదములు వ్రాయుచున్నాను.—

పురుషరాగములు ౬ వీట్లకు వొక్కొక్క దానికి నాలేసి భార్యలు చొప్పున ౩౬ స్త్రీరాగములుగలవు. ఇందువలన "ఛేరాగ్ ఛత్తీస్ రాగ్నే" అనిచెప్పెదరు. కడమరాగములు వీట్లబిడ్డలు.

౧ మేఘ్, ౨ సిరి, ౩ దీపక్, ౪ హిండోల్, ౫ మాల్కౌన్, ౬ భైరో, ఇవి ౬ పురుషరాగములు.

తక్కిన ౩౬ రాగ్నేలు వీట్లకుభార్యలు. తక్కినవన్నీబిడ్డలు.

ఈక్రిందవ్రాసియు స్వరమూర్ఛనాయంత్ర ప్రస్తారము మీదగలుగుచున్నవి.—

## —*సప్తస్వరముల పేరులు.*—

| షడ్జ్ | రిగవ్ | గంధార్ | మధ్యం | పంచం | ధైవత్ | నిఖాద్ |
|---|---|---|---|---|---|---|
| స | రి | గ | మ | ప | ధ | ని |
| రి | గ | మ | ప | ధ | ని | ధ |
| గ | మ | ప | ధ | ని | ధ | ప |
| మ | ప | ధ | ని | ధ | ప | మ |
| ప | ధ | ని | ధ | ప | మ | గ |
| ధ | ని | ధ | ప | మ | గ | రి |
| స | ధ | ప | మ | గ | రి | స |

ఈస్వరములకు హెచ్చుతక్కువను బట్టి వికృత మేర్పడుచున్నది. ఈరాగములకు శాఙ్గదేవీయములో నేమి, యితరములయిన యిచ్చటి గ్రంథములలో నేమి. గ్రామమూర్ఛనా న్యాసాంశగ్రహస్వర భేదములచే తను, స్వరవక్రములచేతను పరస్పర రాగమేళనములచేతను రాగరా గ్నభేదములు గలుగుచున్నవి.

## —* రాగకాలములు *—

సూర్యోదయాదిగా నేయేజామున నేయే రాగములు పాడవల యునో వానిని వ్రాయుచున్నాను.

సూర్యోదయానంతరము౧టవజామున పాడవలసిన రాగములు.

| | | |
|---|---|---|
| బిలావల్ | అలయాబిలావల్ | అలయ్యా |
| గాడ్బిలావల్ | సుద్బిలావల్ | నట్బిలావల్ |

సువాబిలావల్ సుగ్రైబిలావల్ సువా

సుగ్రై కోకబ్‌బిలావల్ నట్‌నారాయణ్

సురట్‌బిలావల్ బరారా

—{ ౨వ జామునఅనగాజాముమొదలుకొని రెండుజాముల వఱకు పాడవలసినవి. }—

బరారాతోడి తోడి మాసాతోడి

జేన్‌తోడి సింధుతోడి సావరీ

అసావరీ బరహన్స్ బరహన్స్‌సారంగ్

ఈతోడిని హిందూస్థానీలు భైరవి యందురు.

—{ 3వ జామున అనగా రెండుజాములు మొదలు కొని 3 జాములవఱకు పాడ వలసినవి. }—

సారంగ్ సురట్‌సారంగ్ జల్‌సారంగ్

బడాసీసారంగ్ మద్‌మావద్ గాడ్‌సారంగ్

బింద్రాబన్‌సారంగ్ నట్‌సారంగ్

—{ ౪వ జామున అనగా మూడుజాములు మొదలుకొని సూర్యాస్తమానమువఱకు పాడవలసినవి. }—

నట్ పరకీనట్ మసలానట్

ఛయ్యానట్ మేఘనట్ భీంపలాస్

ధనాసరీ పూర్బీ పూర్బా

పూర్వీ మారో గాడ్

గౌరీ గారా

{ సూర్యాస్తమానానంతరము ౧ వజామునఅనగాసాయంకాలము మొదలుకొని జామురాత్రి వఱకు పాడవలసినవి. }

సిరి జయత్‌సిరి మాల్వీ

మాల్‌సిరీ గాడ్‌సిరి సిరిపంత్

భాకా మోహనకల్యాన్ కల్యాన్

శ్యామ్‌కల్యాన్ అమీర్‌కల్యాన్ అమీర్‌నట్

| | | |
|---|---|---|
| యమన్ కల్యాన్ | యమన్ | యమీ |
| దీపక్ | దీపక్ కల్యాన్ | కామూద్ |
| జామూద్ | కామూద్ కల్యాన్ | జామూద్ కల్యాన్ |
| కోకబ్ కల్యాన్ | భూపాలీ | భూపాలీకల్యాన్ |
| భూప్ కల్యాన్ | జంఝూటి | మెఘ్ జంఝూటి. |

— { ౨ వ జామున అనగా జాము రాత్రి మొదలుకొని ౨ జాములరాత్రివఱకు వాడవలసినవి. } —

| | | |
|---|---|---|
| శంకర్ | కాలంగడా | బహారానంద్ |
| కాపీ | ముల్ తానికాపీ | బేహాగ్ |
| శంకరబేహాగ్ | దూద్ బహార్ బేహాగ్ | జజువంతి |
| ఖంమాజ్ | శుద్ ఖంమాజ్ | నాయికీ |
| నాయకా | పీలో | పట్ మంజరీ |
| కానడా | జోగికానడా | బూందీకానడా |
| జెద్దీకానడా | మియ్యాకానడా | కాశిసిరీకానడా |
| బాగేశ్వర్ | దర్బార్ | రాష్టా |
| షహానా | అఢానా | కేదార్ |

— { ౩వ జామున అనగా ౨ జాముల రాత్రిమొద లుకొని ౩ జాములవఱకు వాడవలసినవి. } —

| | | |
|---|---|---|
| పరజ్ | సోహని | లలిత్ |
| బసంత్ | మాధో | బంగాళీ |
| మంగళ్ | హిండోల్ | మాల్కోస్ |
| కంథార్ | గంధార్ | |

— { ౪వ జామున అనగా ౩ జాముల రాత్రిమొద లుకొని తెల్లవాఱువఱకు వాడవలసినవి. } —

| | | |
|---|---|---|
| దేవగాంధార్ | దేవగిరీ | గోజరీ |
| రాంకల్లి | గునకల్లి | ఫూల్కల్లి |
| భైరో | శ్రీగంభైరో | బేదాస్ |

భూపాల్ బాహార్ బేసాక్ దేవగిరి

తిరుగా నుదయాదిగా నీరాగములను పైజెప్పిన ప్రకారము వాడవలయును.

మేఘావృతమయినప్పుడు సర్వకాలములయందును పాడందగినవి.

మేఘ్ మల్లార్ మేఘమల్లార్
సురట్ సురట్‌మల్లార్ జేన్‌మల్లార్
సావక్ నట్‌సావక్

—॥ ధృపద్‌లోనుండు తాళములు. ॥—

చౌతాల్ దస్తానా సుర్‌ఫాక్తా చతుర్‌తాల్
బిరం జోగీబిరం జయమంగళ్ సవారీ

తాక్, టప్పా, ఠోంరీ, రవానీ పీట్లతాళములు.

౧ గత్
౨ ఆడీగత్ - ఇదిమిశ్రగతిగా నడుచును హోలీసమయములో వాయించునది.
౩ ఛరాటతీ
౪ రవానీ ఇది త్రిశ్రగతిగా నడుచును నచటత్ ఉతార్ సమయము లో వాయించునది.
౫ ధమ్మాల్

ఇంకా అనేక రాగములు ననేక తాళములు నున్నవి. నేనువిన్న మట్టుకు వ్రాసితిని.

హిందూస్థానీలో పాడే బానీలు.

౧ తాన్‌సేన్‌బానీ దీనినే మియ్యాబానీ అంటారు.
౨ గోబర్‌హార్‌బానీ - ఈబానీయును తాన్‌సేన్‌బానీయును అతిచాకముగా ధృపద్ ఉండుటయు రాగము చౌకముగా నాలపించినట్టే పీట్లధృపద్ వట్టుండును.
౩ గోపాల్‌నాయక్‌బానీ-ఇదిదక్షిణదేశమునుండివచ్చినదని చెప్పెదరు.

ఇది దక్షిణదేశపు చౌకవర్ణముల చౌకముగా నుంటున్న
ది.

౪ ఖండార్ బానీ - ఇది దీక్షితశ్యామా శాస్త్రులవారి కీర్తనలవలె గమకముగలిగి మధ్యమకాల లయ్యాగా నుంటున్నది.

౫ డాగర్ బానీ - ఇది త్యాగరాయ కృతులకు సరిగాను మధ్యమకాలముకంటె తక్కువ కాలముగా పాడేటప్పా, లోంరీలు, బంగీభాయీలు నాలుగైదు సాజులు పెట్టుకొని పాడేది.

౬ సదారంగజీబానీ - ఇదే ఖ్యాల్ బానీ అనిచెప్పెదరు దీనిలో విశేషతానము త్రిశ్ర మిశ్ర ఖండములుగా సంగతులు వాడబడును.

—* హిందూస్థానప్రబంధభేదములు. *—

| | | |
|---|---|---|
| ృపద్ | తాణ | టప్పా |
| ోమరీ | దాదరా | గజల్ |
| జల్ | రేఖ్తా | రవానీ |
| ుబారక్ | హోలీ | ఖజరీ |
| ార్యా | తిల్లానా | చతురంగ్ |

ఇందులో తిల్లానాకు సొల్లును, చతురంగ్‌కు సొల్లును స్వరంబును గలిగి యుండును.

హిందూస్థానకృతులలో
అస్తై = అనగా పల్లవి
అంత్రా - అనగా అనుపల్లవి
అభోగ్ - అనగా చరణము

ఇది అంతగా నాకు దెలియదు తెలిసినమట్టుకు వ్రాసితిని.

ఐ ద వ ద గు

హిందూస్థానీ రాగతాళప్రకరణము, సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

# —(✽) అభినయదర్పణ నాట్యాభినయ ప్రకరణము. (✽)—

నాట్యమును గురించియు నభినయంబును గురించియు జెప్పు విష యంబులుగలది నాట్యాభినయ ప్రకరణం బనంబడును.

౧ తాండవము ౨ నటనము ౩ నాట్యము ౪ లాస్యము ౫ నృత్తము ౬ నర్తనము. అని నాట్యము ౬ విధములు.

వీటిలో కొన్ని యొకకాలు పైకెత్తి ఆడునవి, కొన్నిసొల్లు నోటితో జెప్పుచు నాడునవి, కొన్నిగీతములేక తాళలయలకు అనుగుణ్యముగా దేహాంగకరణ విక్షేపములతో నాడునవి. కొన్ని గీతతాళయుక్తముగా నభినయ విహీనముగా నాడునవి. కొన్ని రసభావములచేత తక్కువపడినవి.

ఇవి రసయుక్తములు కానందున వీట్లకువివరణమువ్రాయబడలేదు.

ఇకను గీతతాళానుసారిగా నాట్యము జరుగుచు గీతోక్త విభావానుభావాదులను ముఖాదిభావముల చేత దెలువుచు గీతోక్తపదార్థములను అసంయుత సంయుతాది హస్తములచేత జూపుచు సభ్యుల బుద్ధికి రసానుభవమును గలుగజేయు నభినయయుక్త నాట్యభేదముల ను వాట్లవివరణములను వ్రాయుచున్నాను.

స్త్రీకి నకారాంతములైన - త్రిశుద్ధి - వదన స్తనావలగ్నములు బాగాయుండవలెనని లోకప్రసిద్ధి, కొందరు అభినయించు పాత్రకు గ్రామ్యోక్తిగా కండ్లు, పండ్లు, దండ్లు బాగాయుండవలెనని చెప్పుచున్నారు.—

ఈయభినయము మూడు భేదములు. ఉత్తమము, మధ్యమము, అధమము. అని 3 విధములు.

౧. ఉత్తమము – రసాభినయము, అనగా పాత్ర పాడుచునాగీతోక్తవిభావానుభావ సాత్విక సంచారీ భావములను కటాక్ష భుజాక్షేపాదులచేత, లోకస్వభావానుసారిగానిజముగాకను పరచుచు గీతోక్తార్థమును అర్థసాదృశ్యరూపములైన అసంయుత - సంయుతాదిహస్తములచేతను నభినయించుచు నటించుట.

ఇందుకు, శ్లో॥ కంఠేనాలంబయేద్గీతం హస్తే నార్థంప్రదర్శయేత్ । చక్షుర్భ్యాం దర్శయే ద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్ ॥ యతోహస్తస్తతోదృష్టి ర్యతోదృష్టిస్తతోమనః । యతోమన స్తతోభావో యతోభావ స్తతోరసః॥ అనియున్నది దీనికి అనుగుణ్యమయిన నాట్యము. అనగా కోమలకరణాంగవిక్షేపములచేత కైశికీ వృత్తిప్రధానముగానటనముచేయుట. పాత్ర,హాసాది భావము లభినయించు తరుణములలో తాను పాడుటకు వలనులేనిసమయములో గాని లేక అలసటవచ్చు సమయములోగాని, ఈలాటి యసందర్భసమయములలో, వెనుక ఒక్కొక్కమనిషి ఆయాఅర్థసందర్భమునుబట్టి తదనుగుణ్యముగా నయనిష్ఠూరములచేత సంగతివేసి పాడవలెను ఇందు వలన పాత్రయొక్క ముఖభావములకు సహాయమున్ను అభినయించు నిజహస్తములకు సంచారీహస్తములకు నన్వయము సరిపడి సభ్యులకు విమర్శగా తెలియడమును గలుగును ఇది హిందూస్థానదేశములో విశేషముగా వాడుకగలది.

౨ మధ్యమము – అర్థాభినయము దీనికి వివరణము. వెనుక ప్రక్క నటులు మొదలగువారు పాడుటయు, ఆగీతోక్తములయిన యర్థములను ప్రకరణాను సారము లయిన యర్థము లను అసంయుత సంయుతాది హస్తాదులచేత పాత్రయ భినయించుటయు, ఇందుకు ననుగుణ నాట్యములలారి, జతి, మొదలయినవి.

ఇందుకు అనవ ఉద్ధతకరణాంగవిక్షేపాదులచేత ఆరభటీ వృత్తిప్రధానముగా నటనముచేయుట.

ఏగువ రెండును, గాంధర్వగాన యుక్తములుగా వాడుకలో నున్నవి.

౩ అధమము– భాగవతసేవాది నాటకములు ఇదిసజీవకమని నిర్జీవకమని ౨ విధములు.

౧ సజీవకము అనగా మనుష్యులు ఆడుట

౨ నిర్జీవకము అనగా బొమ్మలాడించుట

— ఈనాటకములే కాళిదాసాది మహాకవులు శాకుంతలాది నాటకములుగా జెప్పినవి.

ఈనాటకలక్షణములో ననేకసంకేతము లున్నవి.

—* ప్రస్థాపనము. *—

| | |
|---|---|
| ప్రస్థాపనాంగములు | ౩౯ |
| శుద్ధవిష్కంభము | ౧ |
| మిశ్రవిష్కంభము | ౧ |
| ముఖసంధిభేదములు | ౧౨ |
| ప్రతిముఖసంధి | ౧౩ |
| గర్భసంధి | ౧౨ |
| అవమర్శసంధి | ౧౩ |
| నిర్వహణసంధి | ౧౪ |
| చూళిక | ౧ |

అంకాస్యము ౧

ఇవిమొదలగునవి యనేకములున్నవి.

ఇప్పు డుపయోగము లేనందున వీటివిమర్శ వ్రాయలేదు. యివియు ను గానముచే లోకములో భాగవత సేవాది నాటకములు కాదుక లోనున్నవి.

ఈయుత్తమ మధ్యమాధమములకు మూడింటికి గీతము తాళము నాట్యము అభినయము ఈనాలుగునుగలవు.

అభినయము వలన నిమ్మూడింటికి శ్రేష్ఠత గలిగినది.

అభినయవ్యుత్పత్తి-

శ్లో॥ అభిపూర్వస్య ణీఞ్ ధాతో రాఖ్యానార్థస్య నిర్ణయః । య స్మాత్పదార్థాన్నయతి తస్మాదభినయస్స్మృతః॥ అనగా అభియనుఉప సర్గమును ముందుగా గలిగిన ణీఞ్ ధాతువునకు ఆఖ్యానము అర్థమ గుచున్నది ఆఖ్యాన మనగా వెనుక పాడుచుండెడు గీతోక్తములైన యర్థములను కటాక్షభుజాక్షేపములచేత దెలియజేయుట యేదిగల దో, యది యభినయమని చెప్పబడుచున్నది, గాన నీతౌర్యత్రికరూప కమయిన యభినయము సభారంజకము.

ఈయభినయమున కుపయుక్తములయిన అంగకరణవిశేషాదులను శీర్షాది పాదాంతక్రమముగా వ్రాయుచున్నాను.

శిరోభేదములు—౬.

౧ ఉద్వాహితము— అనగా తలమీదికెత్తుట

౨ అవధూతము— అనగా క్రిందికివంచుట

౩ విధుతము— అనగా అడ్డముగా రెండుప్రక్కలత్రిప్పుట

౪ కంపితము— అనగా క్రిందుగమీదుగ శిరస్సుగదలించుట

౫ ఆలోళితము— అనగా చక్రాకారముగా త్రిప్పుట

౬ పరావృత్తము— అనగా నొకప్రక్కకుత్రిప్పుట

వీట్లసాంకర్యమువలనను ననేకభావములు పుట్టుచున్నవి.

—* దృష్టిభేదంబులు. *—

౧ లలితము = అనగా మనోహరముగా జూచుట.

౨ కుంచితము = అనగా కొంచెము సంకోచించిచూచుట.

౩ వికాసము = అనగా స్ఫుటముగా నేత్రములు విచ్చిచూచుట.

౪ ముకుళము = అనగా కన్నులుమూసికొనుట.

౫ సాచి = అనగా కడకంటజూచుట

౬ ప్రలోకితము= అనగా రెండుప్రక్కల ద్రిప్పుట

౭ నిమీలితము= అనగా పైకినల్లగ్రుడ్లుపోనిచ్చినగముగాగాని ముక్కా లుగాగాని కన్నులుఎగువకుమూయుట

౮ శూన్యదృష్టి= అనగా కన్నులు తెఱచియిచ్చట నిగహాలేక యెక్కడ నోలోకముండుట.

౯ ఉల్లోకితము= అనగా మీదికినిక్కించి మెల్లగా వంపబడినదృష్టి.

౧౦ భ్రమణదృష్టి= అనగా నల్లగ్రుడ్లుచక్రాకారముగాద్రిప్పుట.

౧౧ అనువృత్తము= అనగా క్రిందుమీదుగా వడిగా ద్రిప్పుచు చూచెడి చూపు

౧౨ ఉత్క్షిప్తదృష్టి= పైకిచూచుచు నిలిచియుండుట

౧౩ అవలోకితము= అనగా క్రిందుగాజూచుచూపు.

ఇవినేత్రభేదములు వీట్లసాంకర్యముచేత రత్యాదిస్థాయిభావములు ను తద్గత సంచారీభావములును మొదలగుమానసికభావములును ప్ర కాశింపజేయునవిగా నేపడుచున్నవిగాన వాట్ల వివరము బాహుళ్య మనివ్రాయలేదు.

—* భ్రూభేదములు. *—

౧ ఉత్క్షిప్త= అనగా కనుబొమ్మలను మీదికి నిక్కించుట

౨ పతితము= అనగా రెండుకనుబొమ్మలు క్రిందికివంచుట

౩ చతురము= అనగా రెండుకనుబొమ్మలు ఎడముగాదీయుట

౪ కుంచితము= కనుబొమలుముడివేయుట

౫ రేచితము:- అనగా రహస్యము వినునపుడు ఒకకనుబొమను వికృతి
చేయుట

నాసాచలనభేదములు ౨

౧ వికాసము- అనగా సంతోషసమయములో ముక్కు-పుటము ఉబ్బిం
చుట.
౨ సంకోచము- అనగా కోపాసహ్యాదిసమయములయందు ముక్కు-
సంకోచింపజేయుట

—* అధరోష్ఠచాలనభేదములు. ౩ *—

౧ స్పందము- అనగా కోపాదిసమయములయందు పెదవివణకుట.
౨ సంకోచము-అనగా మూతిముడుచుట
౩ వికాసము-అనగా హాస్యాద్భుతాదులయందు విప్పుట.

హాసభేదములు. ౫

౧ స్మితము - అనగా చిఱునగవు.
౨ హసితము - అనగా సహజమైననవ్వు.
౩ ప్రహసితము - అనగా ఒడలు తెలియనినవ్వు.
౪ అపహసితము - అనగా పరిహాసయోగ్యమగునవ్వు.
౫ ఉపహసితము - అనగా ప్రథమములో నవ్వు గలిగినదానికి కారణ
ముసు దలచుకొని మాటిమాటికినవ్వుట.

గ్రీవాభేదములు. ౪

౧ సుందరగ్రీవ - అనగా సుందరముగా నడ్డముగా త్రిప్పుమెడ . ఇదే
అడ్డమనియందురు.
౨ ప్రకంపితము - అనగా ముందుకును వెనుకకును పావురమురీతిగ గ
దలించునది.
౩ తిరశ్చీనము - అనగా నిరుప్రక్కలను సర్పమువలె గదలించునది.
౪ పరివర్తితము - అనగా నిరుప్రక్కలను అర్ధచంద్రాకారముగా

గదలించునది.

ఈట్లసాంకర్యము వలనను ననేకభావములు పుట్టుచున్నవి.

హస్తచాలనభేదంబులు. ౧౬

౧ ఊర్ధ్వాస్థము = అనగా తలకంటెపైగా చేయియెత్తుట.

౨ అధోముఖము = అనగా క్రిందికిజాచుట.

౩ తిర్యక్కు = అనగా ప్రక్కలకుజాచుట.

౪ అపవిద్ధము = వక్షమునకునెదుట మండలముగాద్రిప్పుట.

౫ ప్రసారితము = అనగా ముందుప్రక్కగా నాలుగుదిక్కులద్రిప్పుట.

౬ ఉంచితము = అనగా బొమ్మమొదలుకొని తలవఱకు రెండు మా

ఱులుగాద్రిప్పుట.

౭ మండలగతి = అనగా ప్రతిదిక్కుసందును కత్తిద్రిప్పినట్టుత్రిప్పుట.

౮ స్వస్తికము = అనగా శిరస్సుపైన గృహాకారముగా రెండుచేతులు

జోడించి క్రిందికివిప్పుట.

౯ ఉద్వేష్టితము = అనగా చేతులు వెలికివిసరుట.

౧౦ పశ్చిమాస్యము = అనగా భుజముమీదుగా వెనుకప్రక్కకుచేయి

పోనిచ్చుట.

౧౧ ఆవిద్ధము = అనగా తనతొడప్రక్కను చేయివెలికి నెమ్మదిగా వి

సరుట.

౧౨ కుంచితము = అనగా చేయియెత్తి వరలోనున్న కత్తినిదీసికొట్ట

బోయినట్లు చేయిపైకెత్తి ఆచేతినే కొంచెము వంపుగా

నుండుట.

౧౩ నమ్రము = అనగా స్తుతించునపుడు చేతిని ముందుకు కొంచెము

గా జాచియుండుట.

౧౪ సరళము = అనగా పైకిక్రిందికి ప్రక్కలకు జాచుహస్తము.

౧౫ ఆందోళితము = అనగా తీవిగా నడుచునపుడు కదలించు బా

హువు.

౧౬ ఉత్సారితము = అనగా వస్తువును దీసికొన్నట్టుగా ముందుకు జా
చినచేతిని తనదగ్గరకు దీసికొనుట.

ఈ౧౬ను సమస్తవిధ హస్తకరణములను బుట్టించుచున్నవి.

—* ఉరశ్చాలన భేదములు.౪ *—

౧ నిర్భుగ్నము = అనగా ఎదుటికి రొమ్ముతో గ్రుమ్మట.

౨ పార్శ్వసంఘట్టనము = ఇరుప్రక్కల రెండురొమ్ములతో మాచిమా
మాచి గ్రుమ్మట.

౩ భ్రామణము = అనగా రొమ్ముతో నెదురించి నెట్టుట ఇది ఆ
లింగనాదులం దుపయోగము.

౪ అభుగ్నము = అనగా రొమ్ము గుంటగా జేయుట.

—* కటిచాలన భేదములు.౩ *—

౧ రేచిత = మల్లామునందు నిలిచి పిఱుదులు వెనుకకు బోవునట్లు కటి
వెనుకకు నెత్తుట.

౨ ఛిన్న = పిఱుదులు యిరుప్రక్కలకు బోవునట్లు కటిని అడవలయందు
ఆడించుట.

౩ ఉచ్ఛ్వసిత = విలాస గమన సమయమందుండు నది.

—* ఊరుచాలన భేదములు-౩ *—

౧ కంపిత = మల్లామునందు రెండుతొడలులయానుసారము ఆడించుట

౨ నాగబంధము = రెండుతొడలు పెనవేయుట.

౩ సంవృతవివృతము= ఆసనభేదాదులందు జంటించుట, విప్పుట.

—* పాదకర్మ భేదంబులు. ౧౯ *—

౧ సమపాదము= అనగా రెండుపాదములు సమముగాఅన్చినిలుచుట.

౨ ఏకపాదము= అనగా నాట్యవిశేషాదులయందునొకపాదముమోపి
నిలుచుట.

౩ వినివర్తితము= అనగాపాదములుమార్చుట.

౪ గతాగతము – అనగా ముందుకు వెనుకకు బోవుచు వచ్చుచు నుం డుట.

౫ వళితము– అనగా తిరుగుట.

౬ త్రైశాఖమండలము– అనగా నిరుప్రక్కల దిరుగుట

౭ త్రిభంగి– అనగా పాత్ర రేఖప్రమాణముమీద నిల్చునపుడు నడుము రొమ్ము శిరస్సు నివి వంపుగా నిలుచుట

౮ అగ్రగము– అనగా మునివేళ్ల మోపు మీద నొకపాదమున కంటె నొకపాదమును ముందుముందుగా వడివడిగా నుండుట

౯ మర్దితము– అనగా నిల్చినచోటనే పాదములతో దట్టుట.

౧౦ కుంచితము– అనగా పాదముల మొనవేళ్లు నేలనాన్చి మడిమెలు పైకెత్తినిలుచుట.

౧౧ అంచితము– అనగా మడిమెలు భూమియందు అన్చివేళ్లు పైకె త్తుట.

౧౨ పార్ష్ణిగము– అనగా మొనవేళ్లుమోపి మడిమెలెత్తియుండి తి రుగా మడిమెలు అన్చి మొనవేళ్లెత్తుట

౧౩ ఘట్టితము– అనగా మడిమెలతో దట్టుట

౧౪ ఘట్టితోత్సేధము– అనగా అరికాళ్లు నేలతగులకుండమునుచుకొని మడిమెలు కొనవేళ్లు భూమియందు తట్టుట

౧౫ సూచీపాదము– అనగా నొకపాదము సమముగా నేలనాన్చిమ ఱియొక పాదముయొక్క మడిమె యెత్తి ఆకాలియొక్క బొటనవేలుభూమిమీద అన్చునది

౧౬ తాడితము– అనగా మడిమెలమీద నిల్చిముని పాదములు పైకెత్తి ఆమొనపాదములచేత భూమినిదట్టుట

౧౭ పార్శ్వగము– అనగా పాదములయొక్క వెలిప్రక్కలు నేలనా న్చి లోప్రక్కలు తగులకుండ నిల్చిగాని అట్లాగే ముందుకు అడుగు నుంచుచుగాని యుండుట

౧౭ ఉద్ఘట్టితము= అనగా మునివ్రేళ్లతో నిల్వబడి మాటిమాటికి మ
 డిమెలతో నేలనుదట్టుట
౧౮ అగ్రతలసంచరము=అనగా మడిమెలెత్తుకొని వ్రేళ్లు భూమియం
 దు అనకుండ అరికాళ్లయొక్క-ముందుకొనలు నేలనాన్చి
 నిలిచిన చోటనుండుటగాని, ముందువెనుకనుసంచరించుచు
 గానియుండుట.

పార్థివచారిభేదంబులు ౪.

౧ సమపాదము= అనగా రెండుపాదములు జంటించి యుంచి నటిం
 చుట
౨ శకటవదనము= అనగా రెండుపాదముల బొట్టనవ్రేళ్లు నొకదాని
 తో నొకదానిని బట్టుకొని నటించుట
౩ శక్తి= అనగా రెండుపాదములు ముత్తెపుచిప్పలవలె కొంచెము అ
 భిముఖములుగానుంచి నటించుట.
౪ మతల్లి= అనగా రెండుపాదములుపరస్పరము మెలిగానుంచినటించుట
 ఇవి రెండుపాదములు చేర్చి దుముకుటగాని, మెల్లగా జరుపుట
గాని అనుకూలమయినలాగున నటించువాట్లపేర్లు.

వ్యోమచారిభేదములు ౩.

౧ అపక్రాంతము= అనగా వెనకకు పాదములెత్తుట
౨ సూచీముఖము= అనగా ముందుకు పాదమెత్తుట
౩ డోలాపాదము= అనగా పాదమెత్తి వెనుకకు ముందుకు ప్రక్కల
 కు ఆడించుట

భూమండలభేదంబులు ౩.

౧ అస్కందితము, ౨ భ్రమరము, ౩ శకటాసనము. ఇవి నిలి
చియున్నచోటనే తిరుగుభేదములు.

దైవమండలభేదములు. ౪

౧ అలాత, ౨ దండపాద, ౩ లలిత, ౪ విచిత్ర, ఇవినటించుచు

వర్తులముగాను విచిత్రముగాను తిరుగుటలో భేదములు.

కరణభేదంబులు ౧౦౮.

కటిభ్రాంతము= అనగా నడుమాడించుట

దండపక్షిత= అనగా సరిగా వంపులేక నిల్చుట

లలాటతిలక= అనగా ముందుచేతులానించి పాదములు వెనుకనుండి లలాటము వఱకు రానిచ్చుట

మయూరలలిత= అనగా అదేరీతిన పాదములు పైకెత్తిమయూర పింఛము విచ్చినట్లు కనుపఱచుట

చక్రమండల= అనగా నిల్చుకొని పాదములాన్చి ముగ్గవాలినట్టుగా వెనుకకు వంగిచేతులు క్రిందనాన్చక భ్రమణముగా దేహము ను చుట్టుద్రిప్పుట

నికుంచితము= అనగా దేహమును ముందుకువంచుట

గంగావతరణము= అనగా ప్రకృతులకు నావవలెనే దేహమును వంచి చెంగలించుట

ఇవిమొదలగునవి ౧౦౮ భేదంబులుగలవు.

అంగహారభేదములు

౧ అపరాజిత= అనగా నెదురించుట

౨ సూచికావిద్ధ= అనగా సూదివలె సన్నగా ఆకార గోపనముచేయుట

౩ పరిచ్ఛిన్న= అనగాతన యాకృతిని కొద్దిచేయుట

౪ విష్కంభ= అనగా ఆకృతిని విస్తారము చేయుట

౫ రేచిత= అనగా చెంగలించుట.

ఈపైజెప్పిన శిఖాది పాదాంతకరణభేదములు ముఖ్యము లగుట వి వ్రాసితిని వీట్లమేళనమువలన ననేకభేదములు గల్గుచున్నవి.

ఇకను పదార్థములను దెలుపునట్టి యసంయుత సంయుత హస్త [illegible]రము వ్రాయుటకు నిది హస్తభాషయైనందువ విశేష [illegible]

ముగా నుండుటచే తన్నామములమాత్రము వ్రాయుచున్నాను వీట్ల వినియోగవివరము ఆగ్రంథములలో జూడుడు.—

అసంయుతహస్తములు. ౩౧

అనగా ఒకచేతితో బట్టవలసినవి.

| | | |
|---|---|---|
| ౧ పతాక | ౧౧ కపిత్థ | ౨౨ భ్రమర |
| ౨ త్రిపతాక | ౧౨ కటకాముఖ | ౨౩ హంసాస్య |
| ౩ అర్ధపతాక | ౧౩ సూచి | ౨౪ హంసపక్ష |
| ౪ కర్తరీముఖ | ౧౪ చంద్రకళ | ౨౫ సందంశ |
| ౫ మయూర | ౧౫ కోశ | ౨౬ ముకుళ |
| ౬ అర్ధచంద్ర | ౧౬ సర్పశీర్ష | ౨౭ తామ్రచూడ |
| ౭ అరాళ | ౧౭ మృగశీర్ష | ౨౮ త్రిశూల |
| ౮ శుకతుండ | ౧౮ సింహముఖ | ౨౯ ఊర్ణనాభ |
| ౯ ముష్టి | ౧౯ లాంగూల | ౩౦ బాణ |
| ౧౦ శిఖర | ౨౦ సోలపద్మ | ౩౧ అర్ధసూచి |
| | ౨౧ చతుర | |

సంయుతహస్తములు అనగా రెండుచేతులతోబట్టవలసినవి. ౨౪

| | | |
|---|---|---|
| ౧ అంజలి | ౯ కటకావర్ధన | ౧౭ మత్స్య |
| ౨ కపోత | ౧౦ కర్తరీస్వస్తిక | ౧౮ కూర్మ |
| ౩ కర్కట | ౧౧ శకట | ౧౯ వరాహ |
| ౪ స్వస్తిక | ౧౨ శంఖ | ౨౦ గరుడ |
| ౫ డోల | ౧౩ చక్ర | ౨౧ నాగబంధ |
| ౬ పుష్పపుట | ౧౪ సంపుట | ౨౨ ఖట్వా |
| ౭ ఉత్సంగ | ౧౫ పాశ | ౨౩ భేరుండ |
| ౮ శివలింగ | ౧౬ కీలక | ౨౪ అవహిత్థ |

ఈయసంయుత సంయుత హస్తములలో

బాంధవ్యహస్తములు. ౧౧

| | |
|---|---|
| దేవతాహస్తములు. | ౧౬ |
| నవగ్రహహ॥ | ౯ |
| దశావతారహ॥ | ౧౦ |
| చతుర్వర్ణహ॥ | ౪ |
| ప్రసిద్ధరాజహ॥ | ౨౯ |
| సముద్రహ॥ | ౭ |
| పుణ్యనదీహ॥ | ౧౪ |
| వృక్షహ॥ | ౨౩ |
| సింహాదిమృగహ॥ | ౨౧ |
| పక్షిహ॥ | ౨౧ |
| జలజంతుహ॥ | ౫ |

మన్మథ పంచబాణములకు ప్రయోగస్థళములు ఆయాబాణప్రయోగముజేసినప్పుడు గలుగు అవస్థావిశేషములు వ్రాయుచున్నాను.

౧ అరవిందము = స్త్రీ స్తనములందు బ్రయోగము- దీనికార్యము ఉన్మాదము గలుగుట

౨ అశోకము= ప్రయోగస్థలముఅధరము దీనికార్యము రోదనము చేయుట

౩ చూతము= ప్రయోగస్థలము శిరస్సుదీనికార్యము సమ్మోహముచెందుట

౪ నవమల్లిక= ప్రయోగస్థలము నేత్రములు దీనికార్యముదేహము శుష్కించుట

౫ నీలోత్పలము=ప్రయోగస్థలము.గుహ్యముదీనికార్యముమృతినొందుట

ఈపంచమబాణ ప్రయోగోద్యోగము నభినయించి మరణోద్యోగమును గనుపఱచి బాణప్రయోగమును నిలుప వలయును ఏలనంటే మరణము నభినయించకూడదనుట నాటకసంకేత సిద్ధము గనుక యిట్లుచేయవలెను.

ఈహస్తములలో ముఖ్యములయినవి వ్రాసితిని అసంయుత సంయుత హస్తముల వలన నానావస్తువుల అర్థములు అలంకారములు ధ్వనులు శ్లేషలు ప్రపంచములో నెన్నిపదార్థములుగలవో వానినన్నిటిని హస్తములచేత చూపించునవిగా నుండుటచేత నొక్కొక హస్తమునకు నానార్థములుచెప్పియుండుటచేత నతివిస్తార మగుటచేతవ్రాయలేదు.

ప్రమేయము వచ్చినప్పుడు ఆయాగ్రంథములలో జూచు కొనవలయును. ఇదిగాకహస్తద్వాదశ ప్రాణములు అనిగలవు అవివేళ్లుముడుచుటనుబట్టి చాచుటనుబట్టి చేయెత్తుటనుబట్టి యిట్టిహేతువులనుబట్టి నిర్ణయించిన సంకేతములు గనుక యీద్వాదశప్రాణములు పిచ్చిసంగతులుగా నుండుటచేత నిందు వ్రాయబడలేదు.

పేరిణీవివరము.

దీని అంగములు ౫

౧ గర్భరము, ౨ విషమము, ౩ భావాశ్రయము, ౪ కవివారకము, ౫ గీతము వీనిలక్షణములు విశేషముగా వేజరూరుగా నున్నవి. ఇందులో ముఖ్యము,

—❀ పుష్పాంజలియిచ్చుట. ❀—

అనగా పాత్ర,రంగమధ్యమునకు వచ్చి పతాకహస్తములతో గరుడపక్షి,రెక్కలవలె చేతులుపక్కలకుజాచి రేఖ ప్రమాణముగా నిలిచి సభానాయకుని గుడికంటబూచి యెడమకాలిమెడిమెకు కుడికాలి పెద్దవ్రేలుపూని అక్కడినుండి కుడివైపుగా ఆబొట్టనవ్రేలును నేలమీదతేలికగా అన్ని గజ్జలు అదరులాగున ముందుకు కుడిపాదముఁరానిచ్చేది. ఈరీతిగ మూడుమారులు చేసి సరిగానిల్చి దండముపెట్టుట. యిది పుష్పాంజలి.

—పటనాటము మొదలయిన అడవులకు సొల్లుచెప్పబడియున్నవి.—

ఇందుకుముఖ్యములయినఅడవలు. ౬

౧ పటవాటము- అనగా రెండుపాదములు భూమియందుమోపి నృత్యముచేయుట

మెడిమెలు భూమియందుమోపి నృత్యము చేయుటగూడ పటవాటమనంబడును.

ఈఅడవకుసొల్లు. తక తక తక.

౨ పటవము- అనగా రెండుపాదములను భూమిపయినుంచి యొక పాదమునందు మతియొకపాదాంగుళములుంచితట్టుట.

ఈఅడవకుసొల్లు. ధగ ధగ ధగ.

౩ సూరిపట్టెము- అనగా నొకపాదముతట్టి యురుటుగావేయక పాదము పర్యాయక్రమమున నుసుటుకొనుట

సొల్లు. తక్కిటకిటతక తక్కిటకిటతక తక్కిటకిటతక.

౪ లకాదిమము- అనగా భూమిని లగ్నాగ్రములుగా రెండుపాదములను సరిగానుంచిపర్యాయమున మెడిమెలుభూమినాన్చక నృత్యముచేయుట.

సొల్లు. దిగుణదు దిగుణదు దిగుణదు.

౫ సిరిబిరము- అనగా సమపాదమందు నొకపాదము ముందఱ తట్టి వ్యత్యాసముగా రెండవపాదము కుదిచుదీసి తర్వాతముందఱ నడిచిన కాలు కుదియవేయుట.

సొల్లు. తుకుకుకు తుకుకుకు తుకుకుకు మరియును భూమియందుస్వభావముగానున్న పాదాలు జంఘలచేత కుదిలించుట. ఈఅడవకుసొల్లు. దిగి దిగి దిగి.

౬ హాలాభిధము- అనగాభూమి లగ్నాగ్రమైనపాంఘ్రి యుండగా పార్శ్వములచేత దట్టి యన్యపాదముతో సవ్యాపసవ్యముగానటించుట.

సొల్లు. తకుధికు తకుధికు తకుధికు.

ఈ ౬ అడవలయొక్క ప్రస్తారముచేత ననేకములయిన అడవులు పుట్టుచున్నవి గాబట్టి యూహించుకొనవలయును ఆఅడవలకుసొల్లు కూడా పైలక్షణమునుజూచి చేయుకొనవలయును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే వ్రాయలేదు. ఏయేలక్షణములను విపులముగా జూడగోరు వారు ఆయాలక్షణశాస్త్రములను జూచుకొన వలయును.

ఆఱవదియగు

నాట్యాభినయప్రకరణము,

సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

## —(*) ఏడవదగు శబ్దవాద్య ప్రకరణము. (*)—

శబ్దములను గురించి అనగా సొల్లులను గురించియు వాద్యములను గురించియు జెప్పువిషయంబు గలది శబ్దవాద్యప్రకరణమనంబడును.—

మద్దళాదివాద్య హస్తపాటనములకు కొనుగోలు క్రమము.—

శ్లో॥ శివవక్త్రోత్థ పాటానాంస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే। తేషాము త్పాటకోత్థత్వా ల్లోకతో లక్షయేత్సుధీః ॥ అనియున్నది ఎట్లనగా, హస్తపాటనములకు శివునియొక్క సద్యోజాతముఖము వలన పుట్టిన సొల్లు.—

| (పేర్లు) | | (సొల్లులు) |
|---|---|---|
| ౧ నాగబంధము | దీనికిసొల్లు= | నగి- నగి- ననగి |
| ౨ పవనము | దీనికిసొల్లు= | నన- గిడ- గిడదగి |
| ౩ ప్రత్యేకము | దీనికిసొల్లు= | గిడ- గిడ- తా |
| ౪ ఏకరసము | దీనికిసొల్లు= | కిక- త- తట- తట |
| ౫ పంచరసము | దీనికిసొల్లు= | కికి- తకిట |
| ౬ విక్షేపము | దీనికిసొల్లు= | ధొంగి- దొంగి |

వామదేవముఖము వలన గలిగినవి.—

| | | |
|---|---|---|
| ౧ స్వస్తికము | దీనికిసొల్లు= | తత- కిట- కిట |
| ౨ వళికోహళము | ... | దోహంత |
| ౩ ఫుల్లవిక్షేపము | ... | దొంగిన- దొంగి- ధొంగిన |

౪ కుండలీవిక్షేపము ... ధోం- ధోం- గోంగోం

౫ స్వరవిలిఖి ... ధోగిణతాతా

౬ ఖండనాగబంధము ... కిటతోంధోంగినఖేనఖే

౭ ఘూరకము ... టకు ఝుం ఝుం

అఘోరవక్త్రోద్భవములైనవి.

౧ అలగ్నము దీనికిసొల్లు- తత కిట గిడెదగి తా

౨ సుసారము ... ధధకికి

౩ విశ్రామము ... తకిధిగి తకిధిగి

౪ విషమస్ఖలితము ... టకునగు టకునగు

౫ స్ఫురితము ... ఖరితు ఖరితు సరిసరి

౬ స్ఫురణము ... ఖరినరకి

తత్పురుషముఖజన్యములు.

౧ శుద్ధి - దీనికిసొల్లు దరికిట గిడదగదా

౨ స్వరస్ఫురణము ... టటకు టటా

౩ ఉత్ఫుల్లము ... ననగినన- ఖుననగిననఖు-ననగినఖరి

౪ వళితము ... దంఖేదంఖేఖే

౫ అవఘట్టము ... ధోంగినగి ధోంగినగి

౬ తకారము ... తత్రా

౭ మాణిక్యావళి ... ధిధి

ఈశానముఖోద్భవములు.

౧ సమస్ఖలితము- దీనికిసొల్లు నఝాం నఝాంఝాం

౨ వికటము ... గిరిగిడ గిరిగిడ

౩ సదృశము ... కిణ కిణకి

౪ ఖలితము ... ధిధికిటకి

౫ అర్ధస్ఖలితము ... దగికినగి

౬ అనుత్ఫుల్లము ... ధరికిటతా
౭ ఖండము ... ధొంనక

ఇవియీశ్వరపంచముఖములవలనబుట్టినహస్తపాటనసొల్లులు.

దీనిమీద ననేకములగు సొల్లులుపుట్టి సొల్లుప్రస్తారమేర్పడినది.—

ఈసొల్లు దక్షిణహస్తమున వాయించవలసినవియు, వామహస్తముతో వాయించవలసినవియు విభజించి వ్రాసియున్నవి. అందుకు నొకశ్లోకము వ్రాయుచున్నాను. శ్లో॥ అంగుష్ఠాదక్షిణోహస్తభుటా చ్చేన్మహరుల్లసేత్ । స్వభ్రటం పీడయేద్వామ స్తదా పాణ్యంతరో భవేత్ ॥ అనియీలాగున విభజించి యెడమ కుడి తెలిసి వాయించుటకు అనేకములువ్రాయబడియున్నవి.—

ఇవి తెలిసి యాసొల్లును వాద్యములో కుడియెడమ హస్తములతో వాయించి మర్దళాది వాద్యములో నోటసొల్లు పలికినట్లు శబ్దము పలికించుచువాయించువాడు లక్షణజ్ఞుడనం బడును. అట్టివాడు తన వాద్యమునకు సొల్లు నోట అనగల్గును.

అట్లులేక కుడియెడమ హస్తపాటనములు తెలియక తప్పగాను, తాళలయను సరిగాను వాయించుచు సొల్లు నోటబలికినట్లు వాయించ జాలనివానిని లయజ్ఞానియని మాత్రము చెప్పవలెనే గాని లక్షణము తెలిసి వాయించు వానినిగా జెప్పగూడదు - ముఖ్యముగా దైవీవీణ యగుకంఠము వలన గానముజేయు మనుజుని గాత్రమునకు సరిగా లక్షణ లక్ష్యములను జూపించుటకు మానుషీవీణయగు నచ్యుతరాయ వీణయెట్టిదో ? ఆలాగేనోటబలికించు సర్వశబ్దములకును సరిగాబలికించి చూపందగిన వానిలో మద్దళము మొదటిది.—అందులో బలికిన న్నిశబ్దములు కడమ వాద్యములలో బలుకవు.

సంగీతసూర్యోదయాది గ్రంథములలో ననేక తాళములకు సొల్లులేమి, ఒక్కొక్క తాళమునందు త్రికాలవిన్యాసములుగా వాయిం

చవలసిన జతులు వ్రాసియున్నారు.

ఈశబ్దముల పేర్లు

మృగేంద్రహుంకృతి శబ్దము లనియు గజేంద్రబృంహిత శబ్దము లనియు అశ్వప్లుతాది శబ్దము లనియు ఘనగర్జనశబ్దములనియు మండూకశబ్దము లనియు శకుంతిశబ్దము లనియు వాట్లవాట్ల శబ్దరూపము లను బట్టి నామ నిర్దేశములు చేసియున్నారు.

ఏ డ వ ద గు

శబ్దవాద్య ప్రకరణము.

సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

శ్రీకృష్ణపరమగురుభ్యోనమః.

## —(*) ఎనిమిదవదగు పాండిత్యరహస్యప్రకరణము. (*)—

ఈవిద్యలు గల విద్వాంసుల తౌర్యత్రిక పాండిత్య మర్మములను దెలుపు విషయంబులు గలది, పాండిత్య రహస్య ప్రకరణం బనంబ డును.—

### —* వైణిక పాండిత్యము. *—

వైణికుడు ఎడమచేతనే మీటి, యెడమచేతనే స్వరము లణచుచు, వాయించుటయు, నోట నొకరాగము పాడుచు చేతనొకరాగము పలికించుటయు మధ్యమగ్రామములో శ్రుతిగూర్చి రాగము వాయించితే, యేయేస్వరము, యేయేమెట్లమీద నణచవలయునో, షడ్జగ్రామశ్రుతిజేసి సదరు మెట్లమీదవాయించితే, యివి ఫలానారాగమని, యేర్పాటకయుండును.

ఇదియెందుకంటేయెదుట వీణాపండితుని పరీక్షించుటకు నుపయోగించుచున్నది.

ఇంతేగాక, పాటయొక్క యక్షరాక్షరమునకే మీటువేసి సంగతి గమకమునకు మీటువేయకుండనే సంగతిని వాయించుట.

మఱియు పక్కతంత్రులమీద శ్రుతిమీటు వేయకనే వాయించు తంత్రులందు మీటుశబ్దము "టిం" అని శబ్దించకుండ మృదువుగా వ్రేలిపొట్టతో లోమీటుమీటి యొఱయిక మొదలగు గమకములు పట్టి (శ్రీ), నోటపాడినట్లు వాయించుట. ఇవిమొదలగునవివైణిక పాండిత్యములు.

## —*గాయక పాండిత్యము.*—

పల్లవిపాడెడువాడు స్వరము పాడుటలో, నేతాళములో నైన ను మూఁడుకాలము చతురశ్రత్రిశ్రమిశ్ర ఖండాదిగతులుగా స్వరము పాడుటయు, నొకయావృత్తములోనే విలంబ మధ్యమద్రుత లయము లుగా స్వరము పాడుటయు, మూడునాలుగు ఆవృత్తములకు విలంబ మధ్యమద్రుతములుగాగాను విన్యాసములుగాగాను బాడుటయు, సభానాయకుని యనుమతి మీద రెండేసి మూడేసి యావృత్తముల కు వేఱువేఱురాగములు పాడుటయు గ్రహప్రాణభేదములప్రకారము. పల్లవి పాడుటయు షణ్మాగఁములుగా బాడుటయు, పల్లవి ముక్తాయిలో నొకటిగాగాని రెండుగాగాని మూడుగాగానివాద్యకు డెత్తిచ్చిన ప్రకారము శబ్దముగాని లేక స్వరముగాని ముక్తాయీలయందు తప్పక పాడుటయు, నిట్టివి గాయకుని చాతుర్యములు.

## —* వాద్యకునిపాండిత్యము*—

పల్లవి పాడువాడు తన్నకారముగాని స్వరముగాని త్రిశ్రమిశ్రాది విన్యాసములు చేసి పాడినను కొనుగొలిచ్చువాడుగాని వాద్యకుడుగాని, పల్లవి యెత్తుగడ ప్రథమాక్షరము కాడికి “తదిగిణత” అని మూడావృత్తులు ముక్తాయి సరిపుచ్చుటయు, నివ్విధముగానే “ధికుతకతధిగిణథ” అనిగాని యింకకొంతసొల్లుజేచిన గతివిన్యాసమయిన ముక్తాయినిగాని యిది ౧ గాని ౨ గాని ౩ గాని పల్లవియొక్క ప్రథమాక్షరమునకు సరిపుచ్చుటయు.

మఱియు చతురశ్రజాతి త్రిపుటతాళములో పల్లవిపాడగా త్రిశ్రగతిగా వాద్యము జరపి పైప్రకారముగా ముక్తాయీలు సరిపుచ్చుటయు, నిదేరీతిగ త్రిశ్రమిశ్ర ఖండాది జాతితాళములకును ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా నేతాళమునకైనను భిన్నమయిన యేకజాతిగాగాని పై జెప్పిన జాతియగతులు సంకరములుగాగాని వాయించి పైముక్తాయీ

లు పల్లవి యొక్క యాద్యక్షరమునకు సరిపుచ్చుటయు.

మఱియు నేతాళములో పల్లవి పాడితే మిశ్రజాతి త్రిపుట. అట్లా నే ఖండజాతి త్రిపుట లేకసప్తతాళములలో స్వజాతిలోగాని, యన్య జాతిలోకాని యెుందు నేతాళములకయినను పరస్పరతాళాక్షరము ల పంపక లక్షణముమీద సరిచేసి వాయించుటయు, లేక కొనుగోలు చ్చుటయుచేయుట. ఇందుల పంపకక్రమము, చతురశ్రజాతిత్రిపుట౮ అక్షరములకాలము, త్రిశ్రజాతిత్రిపుట ౭ అక్షరములకాలము. దీనిని సరిపుచ్చు పంపకము ఎట్లన, ఎంమిదేళ్లు ౫౬ ఏడెనుముదులు౫౬ఈక్ర మానకు చతురశ్రజాతి త్రిపుట ౮ అక్షరములు ౭ ఆవృత్తములు లె క్కించితేను, త్రిశ్రజాతి త్రిపుట ౭ అక్షరములు ౮ ఆవృత్తములులె క్కించితేను ౫౬ సరిపోవుచున్నవి. ఇదేరీతిగ నేయేతాళములను బ ట్టియైనను ఈప్రకారము పంపకము సరిచేసితే పరస్పరతాళములకు సరిపోయి అప్పటికి ముక్తాయి అన్నింటికిని సరిగా వచ్చుచున్నది.

మఱియు పాడెడువాడు తాళాంగమునుదాచి గడ్డచాటున వేసి కొనుచు బాడినను వాయించువాడు తాళలయాక్షరకాలములను బట్టి పల్లవి యావృత్తమునకు నిన్నియక్షరముల కాలమని యెఱిగి తాళము నిర్ణయించుకొని సదరు ముక్తాయింపులు పల్లవి ప్రథమాక్షరమునకు సరీగా ముక్తాయింపు యిచ్చుటయు, నదిగాక మూడు ముక్తాయింపు లిచ్చుటలో కొనముక్తాయిలో దురముగా మూడు ముక్తాయి లిచ్చుట-

హిందూస్థాన సంప్రదాయములో కృతియొక్క యాద్యక్షరమున కు సరీగా ముక్తాయింపు వాద్యకుడు ఇచ్చుటలేదు. ఇకనెట్లనగా కృతి యొక్క పల్లవికిని అనుపల్లవికిని చరణమునకును అంత్యాక్షరమునకు ను సరిగా ముక్తాయింపు యిచ్చుటగలదు. ఇదివినువారికి బాగాయుం డునుగాని వాద్యగానికి శ్రమతక్కువ యగును.

ఇవి మొదలగునవి వాద్యకుని చాతుర్యములు.

—* అభినయించు పాత్రచాతుర్యము. *—

లోకములో స్త్రీపురుషులు మంచిరసజ్ఞులయినవారు పరస్పర బద్ధానురాగముగలిగియుండు పురుషునిగా సభానాయకునినెంచి తనకు నతనితో గలుగు సంభోగ విప్రలంభ శృంగారములయందు, నేవిధమయిన యతిమతిక లేక యానాయకునితో బాహ్య రతిక్రియలేమి విభావానుభావ సాత్విక సంచారీ భావములేమి విరహసమయములో దశావస్థలేమి యారోపితములుగాక వాస్తవములుగా దనకు గలిగినట్లు గనుపఱచుట.

అప్పుడు చూచెడు సభ్యులకు నాట్యరంగమని తోచక వాస్తవముగా రహస్య తరుణమని తోచునట్లు లభినయించుట.

నాట్యవిషయములో ననేకములయిన గజ్జెలదండ, పాదములకు గట్టి, యుండినను ఆయాసమయములలో నన్నిగజ్జలు మ్రోగునవిగాను, కొన్నికొన్ని సమయములలో ౧౦ - లేక - ౮ - లేక - ౧ ఈప్రకారము గజ్జలు మ్రోగునట్లు లివమీద నటించుట.

చతురశ్ర త్రిశ్ర మిశ్ర ఖండాది జాతులు గలిసిన విన్యాసముగాను నొకజాతిలో నటించి మఱియొక జాతిలో ముక్తాయింపు చేయుట. గాను ఒకటిగాని రెండుగాని మూడుగాని ముక్తాయింపు లిచ్చుట

మూడు ముక్తాయింపులిచ్చుటలో, కొనముక్తాయిలో దురముగా మూడు ముక్తాయి లిచ్చుటగాను నటించుటయు.

అంగ కరణ విక్షేపాదుల యందు తగ్గు సిగ్గు జగ్గు పొల్లు ఇవి మొదలగు వాట్లలో మదగజము వలె కను పఱచుట.

శిరోభ్రూనేత్ర నాసాధర గ్రీవ వక్షఃకటి చాలనములు మృదుమనోహరములుగాను, బాహుచాలనాదులు ఆయాసమయములలో అనగా తగ్గు జగ్గు పొల్లు ప్రాక్, ప్రత్యక్, తిర్యగాది సమయముల యందు పాదపాటన విన్యాసములకు సరిగా మనోహరము గాను

నుండు ఆయా సమయములను బట్టి వ్రాసిన చిత్రప్రతిమవలెనే చూచు వారికి గనుపడునట్లు కనుపఱచుటయు,

ఆడి అలసిన సమయమునందు మనోహరముగా ౪ సంగతులు వేసి పాడుటయు.

ఇవి "శ్లో ॥ సురత మృదితా బాలవనితా తనిమ్నా శోభంతే" అనువచనప్రకారముగ శ్రమస్వేదబిందువులు ముఖమునందుప్రకాశించుచుండగా తేలుచుగా శ్వాసములు వచ్చుచుండగా డగ్గుత్తికతో సంగతులు పాడుట సభ్యమనోహరముగా నుండును - ఇవిపాత్రచాతుర్యములు.

## నట్టువకానిచాతుర్యము.

నట్టువకాని చాతుర్యము పాత్ర అడవకుసరిగా కొనుగోలిచ్చుట, తాళము తట్టుట, ఇది పాత్రకు చేయూతగా నుండును.

పాత్ర యభినయించు సమయములో ఆయారసభావానుగుణ్యముగా మృదు మధురప్రాథేయ విరహేష్యాదులను తాపాదిభావోద్బోధకములు పాత్రకు గలుగు నట్లుగా నయనిష్ఠురాది సంగతులు వేసి పాడుట.

ఇందు వలన పాత్రకు రసభావములు ప్రకాశించుటకు ప్రోత్సాహపఱచుటగా నుండును.

మఱియు పాత్రకు నభినయము చెప్పటలో నుత్ప్రేక్షోల్లేఖాదులు శ్లేషలు అసంలక్ష్య ధ్వనులు ఛేకోక్తులు శాబ్దార్థములు ఇత్యాదుల నభినయించు నట్లు హస్తములు చెప్పటయు, లోకస్వభావానుసారిగా ముఖభావములు చెప్పటయు తక్కినవి పైన వ్రాసిన పాత్ర పాండిత్యములకు హేతువు లయినవి చెప్పటయు నివినట్టువకాని చాతుర్యములు.

ఈగ్రంథములో వ్రాసినప్రకరణముల జెప్పుశాస్త్రము లనేకములు గలవు.

ఒకగ్రంథములోనైనను లక్షణ లక్ష్యములకు అవ్యాప్త్యతి వ్యాప్త్యసంభవాది దోషములులేక యుండలేదు. ఒకప్రకరణమును జెప్పు ననేకశాస్త్రములలో పరస్పరవిరోధములున్నవాకి యనియడుగనేలకి ఇందుకు "ఈశాస్త్రములను పైపై జూడవలెనేగాని లోతుకు దిగి తరిచింపగూడదు అట్లయితే రసము చెడును - ఎట్లనగా పుష్పమును నలుపకుండ వాసన జూడవలెనే గాని నలిపి చూచితే వాసనచెడును అట్లు ఈగ్రంథములను పైపై జూడవలెను" అని ప్రాచీనవ్యాఖ్యాతలు చెప్పిరి, గాన నిట్టి శాస్త్రములు చూచి వ్రాసిన నాయందు దోషారోపణము చేయగూడదు.

అయితే ఆయా సభాయోగ్య శాస్త్ర సంకేతములను గొంత మట్టుకు సులభముగా దెలియుటకు దేలికయగు మాటలతో సంగ్రహముగా వ్రాసినందుకు సంతోషింప వలయును.

మఱియు శ్రీగీతార్థసారసంగ్రహము, మనస్సాక్ష్యము, నాస్తికధ్వాంతభాస్కరము, సర్వమతసారసంగ్రహము, రత్నషట్కాలంగుళీయకము, నిర్గుణవాదనిరాకరణము, ఈసభారంజని అను నీగ్రంథములు అందఱకు దెలియుటకు లోకవాడుక మాటలుగాను అతిసంగ్రహముగాను నేను వ్రాసితిని - ఇంతేగాక పద్యములు మొదలుగా ఛందోబద్ధములుగా రచించిన యెడల యతిగణప్రాస నిబంధముల వలనను,వ్యర్థవిశేషణములు పూరించవలసి యుంటున్నది. అందువలన వ్యుత్పత్తిక్రమమును బట్టి తాత్పర్యభేదములు ఇతరులు కల్పించుటకు అపార్థములు చేయుటకును వలను గలుగును.

ఇందువలన ఛందోబద్ధముగా నున్నందున వ్యర్థ విశేషణములు లేక

ఉత్పత్తిక్రమము అందఱికినర్థ మగుటకు నీప్రకారముగ నింగ్లీషు గ్రంథముల వలె మాటలుగా రచించితిని. ఇంతేగాక నాయొక్క అభిప్రాయము అందరికి దెలియుటకు వ్రాసితిని గాని కవితా చమత్కారము తెలియ వలెనని గాని అందు వలన బహుమతులందవలెనని గాని, లేక మహాకవినని కీర్తినిబొందవలెనని గాని యుద్దేశ్యముండి యీగ్రంథములు రచించిన వాడను గాను గనుక నాయుద్దేశమునకు అందఱు సంతసింతు రని నమ్మెదను.

---

సభారంజని అను గ్రంథము.

సంపూర్ణము.

శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.